
DRUGI DEO

GLAVNE FAZE ISTRAŽIVAČKOG PROCESA

UVOD

Izrazima "istraživanje" i "istraživački proces" označavaju se veoma različiti sklopovi aktivnosti, i to ne samo u različitim naukama nego i u istoj naučnoj oblasti. U pokretanju, organizovanju i relizovanju istraživanja neposredno i posredno učestvuju mnogi akteri; njihove uloge nisu uvek do kraja jasno definisane, one se delom formiraju u toku samog istraživanja. Na sadržaj, ciljeve i zadatke istraživanja svaki od učesnika gleda ne samo iz zajedničke već i iz sopstvene perspektive. Rezultati istraživanja imaju višestruko značenje, različite neposredne i posredne implikacije, i mogu biti izloženi na različite načine.

Posmatrana iz duže vremenske perspektive, naučna istraživanja su kontinuirana delatnost koja se, ma koliko danas bila razvijena i efikasna, pruža u nedogled. Dok stalno iskrsavaju nova pitanja koja traže nove odgovore, raniji odgovori se aktivno proveravaju i preispituju. Bavljenje postojećim odgovorima može biti motivisano skepticizmom, težnjom ka većem stepenu parsimonije, nastojanjem da se racionalizuje praksa ili da zadovolji više kriterijume.

Nauka se bavi i sama sobom: zdrava skepsa prožima svakog naučnika, onog koji tek ulazi u nauku i onog koji je u njoj proveo ceo život. Ta upitnost i samoupitnost nauke izvor su ne samo njene vitalnosti nego u prvom redu njenog progressa. Iako po definiciji produkuje objašnjenja, tumačenja, "učenja" o raznim pojavama, u načelu, nauka čini sve da ni sa jednog problema, rešenog ili nerešenog, ne skine znak pitanja; njena unutrašnja struktura i logika čine je imunom na dogmatizam. Ako se i pojavi, dogmatizovanje nauke dolazi iz vannaučnih izvora, kao što su npr. ideološko instrumentalizovanje nauke od strane centara društvene moći ili utilitarni interesi pojedinih naučnika, naučnih institucija i asocijacija.

Pitanja koja problematizuje i na koja nastoji da odgovori metodologija naučnog istraživanja neposredni su izraz potrebe nauke da se bavi sama sobom, da spozna svoje bazične mehanizme i da ta saznanja privremeno kodifikuje kao optimalni naučni postupak i kao standard za evaluaciju istraživanja. I kad je najefikasnija, nauka ne smatra sebe savršenom niti svoje područje izučenim. Uvek je zaokupljena novim istraživanjima.

Povod za istraživanje je postavljanje jednog ili niza pitanja na koja se očekuju valjani, pouzdani, objektivni, potpuni, precizni i sl. odgovori. Sva pitanja koja mogu da postave naučnici i drugi ljudi ne postaju predmet istraživanja, ili to bar ne postaju odmah.

NA NEKA PITANJA VEĆ POSTOJE ODGOVORI. Nije ni racionalno ni saznavno produktivno rešavati rešene probleme. Nekad je dovoljno da se sa pitanjem obratimo ekspertu i da dodemo de rešenja problema s kojim smo se suočili. Ni najiskusniji stručnjaci ne moraju "napamet" znati sve postojeće odgovore, pa čak ni one sa kojim su se nekada već sreli. Sasvim je, međutim, izvesno da se prava stručnost ogleda u poznavanju izvora odgovora na razna pitanja i u sposobnosti da se ti izvori efikasno koriste, da se u njima brzo i tačno pronađu relevantni odgovori ili rešenja.

NA NEKA PITANJA ODGOVORI SU MOGUĆI I BEZ NOVIH ISTRAŽIVANJA. U stvari, malo je pitanja na koja postoje već pripremljeni, sasvim gotovi i u tančine artikulirani odgovori. Ono što se može naći u raznim izvorima to su više ili manje relevantni podaci, formulirani nalazi, provereni zaključci, razrađeni postupci i sl. Analizom, povezivanjem i reinterpretacijom te postojeće građe stručnjak može doći do odgovora ili rešenja koje mu je potrebno. Ta sekundarna analiza postojećeg materijala je takođe jedna specifična vrsta istraživanja, u principu veoma ekonomičnog i efikasnog.

NA NEKA PITANJA ODGOVORI MOGU BITI NEPOŽELJNI SA STANOVIŠTA INTERESA POJEDINIH CENTARA DRUŠTVENE MOĆI. Mnoga zapažanja i iskustva su ljudima zagonetna. Ako je nešto opaženo ili doživljeno kao zagonetka, spontano počinje i proces odgonetanja. U prošlosti su mnoge zagonetke na koje je ljudski um nailazio u prirodi i društvu bile tabu, njihovo odgonetanje je bilo opasan posao. Istorija nauke pokazuje da su se mnogi naučnici suočili sa teškim iskustvima zato što su se odvažili da istražuju takve pojave. Neki su to platili gubitkom položaja ili slobode, a neki progonstvom ili životom. Tabuirane zagonetke postoje i danas, u nekim društvima ih je više u nekim manje, negde su zabrane izričite a negde skrivene ali zato ni malo manje odlučne i oštre. Ako se može reći da su do danas skinuti svi tabui sa proučavanja prirodnih pojava, to se ni izbliza istoj meri ne može tvrditi za proučavanje društvenih pojava. Glavni izvori otvorenih ili maskiranih zabrana su vladajuća ideologija, tradicionalna shvatanja i norme, grupni interesi, negativan odnos prema nauci uopšte a posebno kada ulazi u domen socijalnih interesa i socijalne kontrole, kada insistiranjem na objektivno utvrđenim činjenicama dovodi u pitanje sliku koju neko društvo ima o sebi i sl. Jednom rečju, svi vidovi društvenog ili personalnog konzervativizma izazivaju podozrenje prema nauci, posebno prema onoj koja svoja istraživanja temelji na pozitivističkoj metodologiji. Maskirane zabrane su najopasnije. One nisu nigde normativno formulirane, te je njihova primena stvar volje i kulture onih koji su u poziciji da na razne načine, često veoma represivne, sputavaju istraživače. Pošto se bavi problemima iz sfere socijalnog ponašanja ljudi, socijalna psihologija se takođe suočava sa teškoćama te vrste.

NA NEKA PITANJA ODGOVORI SU POŽELJNI, S TIM DA SE DRŽE U TAJNOSTI KAKO BI BILI U FUNKCIJI INTERESA ONIH KOJI SU OMOGUĆILI REALIZACIJU ISTRAŽIVANJA. Istraživanje problema koji se odnose na strateška pitanja neke političke, privredne ili vojne organizacije, ili bilo kojeg učesnika u nekom značajnom kompetitivnom procesu, u funkciji su ne samo unapređenja delatnosti koja je u pitanju nego i obezbeđenja tzv. "komparativne prednosti". Takvi projekti se poveravaju najkvalitetnijim istraživačima do kojih se može doći, drže se u strogoj tajnosti. Rezultati ostaju tajna, a procedure i tehnologija njihove primene su intelektualno vlasništvo ("patenti", "licence", "autorstvo" i). Takvi intelektualni proizvodi imaju visoku cenu na tržištu, gde se po pravilu pojavljuju tek pošto se završi udarni period njihovog primarnog korišćenja. I tada interesi njihovih vlasnika ostaju zaštićeni, a plasiranjem novih, usavršenijih rešenja najbolje štite svoju poziciju. U oblasti privredne, vojne i kosmonautičke tehnologije obavljena su ili su u toku mnoga istraživanja, koja uprkos svojoj zatvorenosti, predstavljaju značajan doprinos razvoju nauke. Ona ima "uzgredne proizvode" koji se ne skrivaju, a posle nekog vremena se sa njihovih nalaza u celini ili delimično skida oznaka stroge poverljivosti. Kombinacija procene značaja tih istraživanja i stepena njihove tajnovitosti dovodi do pojave specifičnog vida "istraživanja" poznatog kao "špijunaža" - npr. vojna, privredna ili neka druga.

NA NEKA PITANJA ODGOVORI NISU MOGUĆI. Nauka se razvija, sve šire i dublje zahvata pojave kojim se bavi. U načelu, ni jedno pitanje ne smatra potpuno bezpredmetnim, ali je mnogo toga još uvek nepristupačno sredstvima kojim nauka danas raspolaže. Ako neke odgovore ne može dati danas, verovatno će moći sutra. Ima, međutim, pitanja koja muče ili zabavljaju laike i stručnjake, ali akademska nauka ih ne prihvata.

NA NEKA PITANJA ODGOVORI SU MOGUĆI, ALI NE SAMO NA OSNOVU NAUČNIH SAZNANJA. To je slučaj kada za odgovor na postavljeno pitanje nisu dovoljne činjenice nego je potrebno uključiti i vrednosti. Nauka će činjenički deo problema proučiti i dati odgovor, ali vrednosni deo je stvar izbora, opredeljenja. Nauka se, međutim, može baviti vrednostima i ona to i čini. Prvo, veliki broj socijalnopsiholoških istraživanja se upravo bavi pitanjima formiranja, delovanja i menjanja vrednosti i vrednosnih orijentacija u okviru društvene zajednice i njenih više ili manje

autonomnih delova. Drugo, konsekvence opredeljenja za ili protiv određenih vrednosti mogu biti predmet naučne analize u raznim sferama društvenog života - privrednog, kulturnog, političkog, privatnog itd. Velike diskusije su vođene i vode se o problemu vrednosnog angažovanja i vrednosne neutralnosti nauke.

VEĆINA PITANJA KOJA LJUDI POSTAVLJAJU MOGU BITI POKRETAČI NAUČNIH ISTRAŽIVANJA. Ljudi svakodnevno nailaze na saznavne i praktične teškoće koje su dovoljno značajne da pokrenu nova istraživanja. Ta istraživanja mogu biti u funkciji dopune i korekcije postojećih znanja ili njihovog temeljnog preispitivanja, kao što mogu biti okrenuta novim ili ranije neproučanim pojavama.

Kao proces rešavanja problema istraživanje prolazi kroz nekoliko osnovnih faza. Posle (1) okvirnog određenja problema, slede: (2) pripremna faza, (3) faza projektovanja i (4) faza izrade instrumenata. Kada je istraživanje u celosti pripremljeno, slede: (5) izvođenje istraživanja, (6) obrada podataka, (7) pisanje izveštaja o istraživanju (elaborat, monografija, serija članka i sl.) i, u slučajevima kada se istraživač kontinuirano bavi problematikom koja je predmet aktuelnog istraživanja, on već u završnim fazama rada ima u vidu (*) koncipiranje novih istraživanja. Svaku od sedam navedenih faza odlikuje specifičan ugao gledanja na ciljeve i predmet istraživanja, na rešavanje konceptualnih i metodskih pitanja, odnosno na doslednu primenu tih rešenja. Dakle, u sadržinskom, konceptualnom, logičkom i operativnom pogledu sve faze čine koherentnu celinu. Istraživač najpre postavlja okvir budućeg istraživanja, a zatim u skladu sa tim okvirom obavlja pripreme za projektovanje i sprovođenje istraživanja.

U ovom delu detaljnije će biti prikazane prve tri faze, a ostale sasvim sažeto. U poglavljima koja se odnose na tehnike istraživanja biće više reči o izradi instrumenata, izvođenju istraživanja, pripremi podataka za obradu i obradi podataka.

1. OKVIRNO ODREĐENJE PROBLEMA

Socijalna psihologija je u teorijskom, metodološkom i sadržinskom pogledu veoma razuđena naučna disciplina. Iako to nije samo njena karakteristika, jer se to sa sigurnošću može reći za većinu nauka, naročito društvenih, ipak to jeste njena vrlo značajna karakteristika koju projektant istraživanja na prvom koraku svog rada mora sasvim jasno i dosledno da uzme u obzir. Šta taj zahtev u stvari znači? Kada se istraživač nađe pred saznavnim ili praktičnim problemom i odlukom da izvede istraživanje koje će biti u funkciji rešavanja problema, on se suočava potrebom da *bliže identifikuje naučnu oblast ili naučne oblasti koje čine teorijski, konceptualni i metodološki kontekst u kojem treba da pripremi i realizuje istraživanje*. Ta potreba je naročito izrazita kada se istraživač tek ulazi u socijalnopsihološka istraživanja ili se suočava sa novom problematikom, što od istraživača zahteva da se bavi istraživanjem pojava kojim se ranije nije bavio.

Socijalna psihologija je veoma obuhvatna i razuđena naučna disciplina. Ona se bavi izučavanjem personalnih i situacionih činilaca socijalnog ponašanja ljudi. Oblasti socijalnog ponašanja su brojne i raznovrsne, veoma dinamične i promenljive. Socijalno ponašanje se ispoljava u dijadi, u maloj grupi, u organizaciji, u velikim grupama, masovnim situacijama. I kada su sami, ljudi su često pod snažnim implicitnim, zamišljenim ili očekivanim uticajem drugih (Allport, 1968). Socijalno ponašanje se ispoljava kao privatno i kao javno. Ljudi na jedan ili drugi način slede postojeće i/ili stvaraju nove obrasce ponašanja, doživljavanja i vrednovanja koje ispoljavaju u porodičnom životu, u životu u lokalnoj zajednici, u radnoj organizaciji, kao i u takvim domenima društvenog života kao što su npr. kultura, ekonomija, obrazovanje, profesija, politika, pravo, umetnost, sport, rekreacija... Ponašanje i doživljavanje ljudi u svim tim kontekstima uslovljeno je i situacionim i personalnim činiocima, odnosno konvergentnim i interakcionim delovanjem tih činilaca. Na primer, socijalna kognicija, socijalni stavovi i vrednosne orijentacije tesno su povezani sa intelektualnim dispozicijama, temperamentom i karakternim crtama osobe, ali i sa ciljevima, vrednostima, normama i obrascima očekivanog ponašanja koje osoba upoznaje u svom neposrednom i širem socijalnom okruženju. Dati sistematski prikaz problema ili pojava kojim se bavi socijalna psihologija, između ostalog, znači klasifikovati istraživanja u nekoliko glavnih tematskih celina ili oblasti, unutar koji se može

izvršiti preciznija diferencijacija s obzirom na vrstu proučavanih pojava, teorijske i metodološke pristupe tim pojavama i sl.

Kada se suočimo sa konkretnim problemom - bilo da je reč npr. o promenama u obrazovnim i profesionalnim aspiracijama mladih, ili o međugrupnim odnosima političkog, etničkog, verskog, ekonomskog, međugeneracijskog ili nekog drugog sadržaja, ili o izlaganju pojedinaca razvojnim, mentalnohigijenskim ili drugim pozitivnim efektima učestvovanja u specijalno organizovanim grupnim razgovorima i grupnim aktivnostima, ili o nastajanju, tipovima i konsekvencama alkoholizma itd. - postavlja se pitanje da li je to problem koji treba da istražujemo iz perspektive *neposredne aktulene interakcije*, tj. iz perspektive grupne dinamike, interpersonalnih odnosa, grupnih normi i interesa i sl., ili iz perspektive *kumulativnih efekta mnogih ranijih interakcija*, tj. iz teorijskog i konceptualnog okvira karakterističnog za istraživanja koja se objedinjuju pod pojmovima socijalizacije ličnosti, socijalnog učenja, psihosocijalnog razvoja i sl. Kada smo se opredeli za osnovnu perspektivu iz koje ćemo posmatrati pojave koje su za nas saznajni i/ili praktični problem, tek smo naznačili u kojem pravcu treba da tražimo okvir za istraživanje postavljenog problema. Unutar izabrane perspektive valja izabrati tematski, teorijski i metodološki kontekst koji će nam omogućiti da ocenimo značaj i značenja postavljenog problema, da formulišemo strategiju istraživanja, da odlučimo da li ćemo svoje istraživanje zasnovati na "objektivnim" ili na "subjektivnim" podacima, ili na određenoj kombinaciji te dve vrste podataka.

Ukratko: odrediti okvir problema znači identifikovati oblast (oblasti) socijalne psihologije unutar koje problem dobija određeno značenje i značaj i koja omogućuje istraživaču da postavi smislaone teorijske ili praktične ciljeve i zadatke pred svoje istraživanje, da prepozna pojave koje treba da budu predmet njegovog istraživanja. Konkretno: ako npr. pomenuti problem o promenama u obrazovnim i profesionalnim aspiracijama mladih stavimo u okvir *stavova i vrednosti* kao ključnih socijalizacijskih efekata, doneli smo odluku koja ima niz sasvim jasnih konsekvenci u teorijskom, metodološkom i tehničkom pogledu. Ukoliko bismo taj problem stavili u kontekst *konformiranja generacijskim normama*, to bi nas suočilo sa potrebom da u istraživanjima grupne dinamike, socijalnog uticaja i formiranja svesti o sebi tragamo za teorijskim, metodološkim i tehničkim rešenjima koja ćemo preuzeti ili samostalno razviti u cilju proučavanja pojava koje nas interesuju.

Još kraće: potencijalni smisao problema je "veličina" nepoznatih dimenzija i nepoznatog sadržaja; kada odlučimo da problem stavimo npr. u kontekst socijalnih stavova ili u kontekst interpersonalnih konflikata, ili u kontekst *X*, sadržaj problema postepeno postaje određeniji, te se i njegove razmere vide jasnije.

Istraživači često nastoje da "svestrano" ili "sistematski" izuče određenu pojavu. U boljim slučajevima to ne znači da se u studiji govori o svemu, niti da se ona pretvara u beskrajno detaljisanje, već da se predmet istraživanja na teorijski ili logički obrazložen način smešta u više tematsko-konceptualnih okvira, da se u istraživanju kombinuje više metodskih pristupa i tehničkih rešenja. Da li će takav postupak dovesti do serije odvojenih, samo ovlaš povezanih istraživanja koja nastoje da iste pojave sagledaju iz različitih uglova, ili će prerasti u sintezu podataka i nalaza koji potiču iz različitih konteksta, i tako omogućiti da se pojave razumeju i objasne u jednom širem i integrisanom konceptualnom okviru, to zavisi od ciljeva istraživača, ali i od njegovog iskustva i lične kreativnosti. Neki istraživači pokazuju sklonost da svoja istraživanja situiraju u oblasti koje su teorijski i metodološki dobro artikulisane, što im daje mogućnost da rade na poboljšavanju definicije pojedinih koncepata, da proveravanju održivosti čitavih serija specifičnih hipoteza, na razvijanju novih teorema ili na razvijanju inovacija u praksi. Drugi, opet, više izazova nalaze u novim, slabo artikulisanim oblastima istraživanjima u kojim postoji potreba za eksplorativnim istraživanjima, za pretraživanjem spoljašnje raznovrsnosti pojava sa ciljem da se otkriju malobrojni fundamentalni entiteti na koje se ta manifestna reznovrsnot može svesti.

Veoma je rizično po uspeh istraživanja, a naročito po vrednost dobijenih nalaza, ako problem koji je pokrenuo istraživanje i pojave koji su odabrane da budu predmet istraživanja nisu stavljeni u odgovarajući okvir. Da bi smo razjasnili smisao te tvrdnje, treba da razmotrimo

bar dva pitanja: šta je to "odgovarajući okvir" i zašto istraživač "promaši" u izboru okvira u koji teorijski i metodološki kontekstualizuje svoje istraživanje. Prvo, u ovom trenutku odgovarajući okvir za proučavanje određene vrste pojava su one naučne oblasti koje su postigle najviši domet u njihovom proučavanju. Kažemo "u ovom trenutku" jer nauka se razvija, a njen razvoj menja teorijsko i metodološko okruženje koje treba da imaju u vidu nova istraživanja. Istraživanja u nekim oblastima su teorijski, konceptualno, metodski i tehnički jasnije profilisana (npr. u oblasti socijalnih stavova, vrednosti, interesovanja, crta ličnosti, ili u oblasti socijalne percepcije, međuličnih odnosa, grupne dinamike i sl.), dok se nekim tek traga za konceptualnim i metodskim modelima koji će omogućiti prva sistematska empirijska istraživanja (npr. u oblasti motiva socijalnog ponašanja izučavanje motiva postignuća se uzima kao prototip za izučavanje drugih motiva kao što su afilijativni motiv i težnja za moći, ali u nekim drugim domenima socijalne motivacije, kao što su altruističko ponašanje i agresivno ponašanje, još uvek uglavnom imamo eksplorativna istraživanja koja tragaju za jasnijom i konzistentnijom konceptualizacijom tih pojava, dakle za onim što je prvi preduslov sistematskih istraživanja). Za eventualna današnja istraživanja npr. socijalnih stavova ili opažanja osoba ili grupnih procesa koja su ispod dostignutih konceptualnih i metodoloških standarda u tim oblastima možemo s pravom reći da uopšte ne spadaju u naučna istraživanja. Ona u sebi nose preveliku dozu amaterizma za koju više nema opravdanja. Drugo, probleme nameće život, imaginacija i radoznalost istraživača i, dešava se, istraživač bez ikakvog znanja o ranijim istraživanjima u domenu u koji spada problem za koji se zainteresovao, kreće u istraživanje. To se najčešće događa kada je istraživač obrazovan u jednoj naučnoj disciplini, a pojava koju izučava je predmet sistematskih izučavanja u drugim naučnim disciplinama. Sa problematikom socijalnih stavova, na primer, nužno se sreću istraživači u mnogim društvenim naukama - od sociologije i ekonomije do politikologije i pedagogije. Sve dok su za njih stavovi dinamičke snage u *ljudima*, bez obzira u kojoj naučnoj disciplini deluju, oni treba da vode računa o kognitivno-evaluativnoj i afektivno-konativnoj dimenziji stavova i o implikacijama koje te dimenzije imaju po diferencijalno definisanje stavova u odnosu na uže koncepte (kao što su mnjenje, uverenje, verovanje, interesovanje, preferencija, averzija i sl.), u odnosu na šire koncepte (kao to su vrednosti, vrednosne orijentacije, crte ličnosti, sindromi crta, životne filozofije i sl.) i u odnosu na tehnike ispitivanja i merenja stavova (npr. direktno, poludirektno ili indirektno ispitivanje; nominalno, ordinalno ili intervalno merenje). Ma koju vrednost ili opravdanje imalo bavljenje stavovima koje je *ispod* naznačenog nivoa, ono nema *naučnu* ili *opštu saznavnu* vrednost. Ljudsko saznanje je jedinstveno iako je po prirodi svoje funkcije i svog sadržaja visoko izdiferencirano. Ako neko u "svojoj" disciplini otkriva ono što je neka druga naučna disciplina otkrila pre pola veka ili pre pet godina, izvesno je da nešto nije u redu sa takvim istraživačem ili disciplinom čijem "razvoju" i on doprinosi kroz takva istraživanja. Pošto se relevantnost psihologije kao nauke povezuje sa predmetom njenog proučavanja - sa psihičkim razvojem i funkcionisanjem ljudske jedinice, sa individualnim i socijalnim ponašanjem ljudi, mnoge društvene nauke su upućene na korišćenje psiholoških teorijskih pristupa i koncepata, metoda i tehnika razvijenih u psihologiji. Kao i za psihologe, tako i za te istraživače, prvi test stručne kompetentosti je *prepoznavanje oblasti* u koju (koje) spada problem kojim nameravaju da se bave i *rad na upoznavanju teorijskih i metodoloških rešenja* koja su standard za ocenu valjanosti istraživanja u toj oblasti.

1. PRIPREMNA FAZA

Okvirna formulacija problema nije dovoljna za početak istraživanja, ali je dovoljna da premama za istraživanje da jasan pravac, da ih učini racionalnim i uspešnim. Obim, sadržaj i trajanje priprema zavise od niza okolnosti. Poželjno je da istraživač ima kontrolu nad tim okolnostima. Istraživač treba da odluči koje aktivnosti i sa kojim ciljem će biti obavljene u sklopu priprema. Njegove odluke o tome šta će sve biti obuhvaćeno pripremama su veoma pouzdan pokazatelj ne samo koliko poznaje oblast u koju je situirao istraživanje, već koliko poznaje opštu strukturu istraživanja kao intelektualne i praktične akcije, da li je sposoban da predvidi šta ga sve u datim okolnostima očekuje u toku istraživanja i kakav je njegov odnos prema naučnim (ili stručnim) standardima koje treba da zadovolji u pojedinim etapama istraživanja da bi istraživanje u celini postiglo valjanost i pouzdanost.

Ukratko i uz izvesno pojednostavljivanje možemo reći da odgovor na pitanje šta obuhvataju prireme za istraživanje zavisi od (1) predmeta i vrste istraživanja, (2) ukupnog profesionalnog iskustva istraživača, posebno iz njegovog iskustva sa istraživanjem sličnih problema, i (3) konkretnih uslova pod kojim će se istraživanje realizovati.

Ne treba posebno obrazlagati da *složenost predmeta istraživanja*, bilo da proizilazi iz prirode same pojave ili istraživačkog pristupa koji se u datoj oblasti smatra optimalnim, direktno uslovljava obim i trajanje priprema. U načelu, ako predmet istraživanja uključuje i pojave u čijem proučavanju su već rešeni ključni konceptualni i metodološki problemi, pripreme će se prvenstveno usredsrediti na one aspekte koji su novi. Neka istraživanja se bave pojavama koje su malo izučavane, te su im neophodne veoma široke pripreme.

Važno je, međutim, istaći da je obim priprema najneposrednije u vezi sa *iskustvom istraživača* i njegovih eventualnih saradnika. U načelu, što je istraživač manje iskusan, neophodne su mu šire i detaljnije pripreme. Da bi sve važne momente držao pod kontrolom, istraživač mora da upotpuni svoju obaveštenost o teorijskim, metodološkim i aplikativnim aspektima predmeta istraživanja. Drugim rečima, istraživač koji dolazi u dodir sa temama kojim se ranije nije bavio najpre mora da radi "na sebi", da ispita i upotpuni svoju kompetentnost za rad u novoj oblasti. To se odnosi na upoznavanje teorijskih shvatanja, glavnih nalaza, novih metoda, tehnika i instrumenata.

Istraživač uvek nastoji da obezbedi *optimalne materijalne, tehničke i organizacione uslove* za realizaciju projekta na kojem radi. Što je iskusniji, to je svesniji opasnosti koje vrebaju ako se upusti u projekat pod nepovoljnim ili neizvesnim uslovima.

Bez obzira na složenost predmeta, metoda i organizacije istraživanja, na prethodno iskustvo istraživača i ostale okolnosti, pripreme su nezaobilazna faza svakog istraživanja. One se odvijaju u tri glavna pravca: (1) proučavanje relevantne naučne i stručne literature, (2) neposredno upoznavanje sa raznim vidovima ispoljavanja pojave koja će biti predmet istraživanja i (3) utvrđivanje materijalnih uslova neophodnih za realizaciju istraživanja. Prema tome, pripremna faza obuhvata tri grupe aktivnosti, koje možemo označiti kao rad na terenu, rad u biblioteci i izrada idejne skice projekta.

1.1. RAD U BIBLIOTECI

To je u prvom redu rad "na sebi", na sopstvenom osposobljavanju za rešavanje teorijskih i metodoloških problema sa kojim nas suočava novo istraživanje. Ma koliko bio upoznat sa oblašću u kojoj treba da sprovede novo istraživanje, istraživač treba da pregleda najnoviju naučnu literaturu i prostudira radove koji su neposredno vezani za tematiku kojom se i sam bavi. To mu omogućuje da upotpuni svoja predznanja, da stekne pregled celine problematike kojom namerava da se bavi i da izbegne ponavljanje već ostvarenih istraživanja. Rad na literaturi omogućuje istraživaču da uporedi različita istraživanja istih ili sličnih problema i rezultate do kojih se u njima došlo. U objavljenim radovima doći će do dragocenih informacija o metodama i tehnikama koje se koriste u toj oblasti.

IZNALAŽENJE I ODBIR RELEVANTNIH BIBLIOGRAFSKIH PODATAKA

Po pravilu svaka biblioteka je organizovana tako da se brzo dolazi do informacija o knjigama, časopisima i drugim publikacijama koje nas interesuju. Da bi njegov rad u biblioteci bio efikasan, istraživač mora da poznaje jezik i logiku bibliotečkog funkcionisanja, kao i organizaciju knjižnog fonda u konkretnoj biblioteci. U načelu, svi tekstovi koji predstavljaju samostalne sadržinske celine, a koji mogu da budu u vidu kratkih članaka u časopisima ili obimnih studija u nekoliko knjiga, katalogizovani su po autorima, naslovima i ključnim pojmovima. Korisnik biblioteke na sličan način "katalogizuje" svoja interesovanja. Na osnovu onog što već zna o radovima iz oblasti koja ga interesuje, pravi spisak autora, radova i ključnih pojmova. Veoma lako može proveriti da li neka od dostupnih biblioteka može da mu obezbedi potrebene tekstove.

BIBLIOTEČKI KATALOZI. Sa korisničkog aspekta, glavni kanal za komunikaciju sa

bibliotečkim fondom su katalogi. Pregledanje kompletnog kataloga i u omanjoj biblioteci može trajati dani. Kada smo oskudno obavešteni o tekstovima iz oblasti u kojoj treba da radimo, najracionalniji put do potrebnih informacija je predmetni katalog. U tom katalogu su bibliotečke jedinice razvrstane u naučne oblasti a u okviru ovih na osnovne grane i tematska područja.

REFERENTNI ČASOPISI. Za pojedine naučne oblasti u svetu izlazi posebna vrsta časopisa u kojim se registruju svi naučni tekstovi objavljeni u posebnim knjigama, zbornicima i časopisima. Uz osnovne podatke o tekstu (autor, naslov, izdavač i sl.) u nekoliko redova (najviše do 300 reči ili pola kucane stranice) daje se i anotacija ili abstrakt. Psihologiju pokriva časopis "*Psychological Abstracts*". U njemu su bibliografske jedinice katalogizirane po oblastima i tematskim područjima.

OPŠTE I SPECIJALNE BIBLIOGRAFIJE. U pojedinim oblastima se povremeno rade i publikuju popisi radova objavljenih u određenom vremenskom periodu. Od cilja izrade ovakvih bibliografija zavisi njihova vremenska i tematska obuhvatnost odnosno njihova selektivnost s obzirom na moguće vrste radova. Tako, neke bibliografije uključuju samo naučne radove a neke sve vrste radova (npr. stručne, popularne) o temama iz datog područja koji su objavljeni u periodu na koji se odnosi. Sve bibliografije koje su rađene na precizno postavljenim načelima su veoma korisne, a posebno one koje uz svaku bibliografsku jedinicu sadrže i "anotaciju" - osnovne, koncizno formulisane informacije o sadržaju knjige ili članka.

Jedinu obuhvatnu bibliografiju psiholoških radova koji su publikovani u ondašnjoj Jugoslaviji sačinio je Dinko Stary (1973. i 1975). Bibliografija je izložena po oblastima psihologije (npr. opšta psihologija, metodologija i tehnike istraživačkog rada, eksperimentalna psihologija, fiziološka psihologija, psihologija životinja, razvojna psihologija, socijalna psihologija, ličnost, klinička psihologija itd.), u svakoj oblasti jedinice su razvrstane po tematskim celinama, a u okviru ovih navedene su abecednim redom prema prezimenu autora.

Pored obuhvatnih ili opštih bibliografija, postoje i posebne - za pojedine oblasti, pojedine vrste istraživanja, pojedine istraživačke institucije, pa i pojedine autore.

Specijalnu bibliografiju tekstova o omladini objavljenih u periodu od 1950 do 1967. godine priredio je M. Bročić sa saradnicima (1971). Bibliografija je organizovana u četiri široke tematske celine (društveni položaj dece i omladine, vaspitanje i obrazovanje dece i omladine, društvena aktivnost i organizovanost dece i omladine, opšte karakteristike i struktura omladine), unutar ovih celina jedinice su razvrstane po užim tematskim područjima i izložene po abecenom redosledu autora. Uz mnoge bibliografske jedinice date su "anotacije", što olakšava izbor radova koji su relevantni za korisnika.

Časopisi često objavljuju bibliografije radova koji su u njima publikovani u nekom dužem periodu. U časopisu *Psihologija* je od osnivanja 1966. godine do danas nekoliko puta objavljivana bibliografija radova uobjavljenih u određenim periodima.

Lidija Vučić i Vera Smiljanić (1992) su objavile *Bibliografiju radova iz pedagoške i razvojne psihologije*.

Povodom obeležavanja 35 godina rada Instituta za psihologiju u zborniku *Psihološka istraživanja 8* objavljeni pregledi rada na projektima iz pojedinih oblasti psihologije. Pregled koji se odnosi na socijalnu psihologiju, pored prikaza glavnih radova koji su nastali u okviru projekata realizovanih u protklih 35 godina, uključuje i bibliografiju svih objavljenih radova koji su nastali u okviru tih projekata (Havelka, 1997).

INFORMATIČKI SISTEMI. Tradicionalne biblioteke imaju kataloge koji se ručno pretražuju i koje vezu sa drugim bibliotekama ostvaruju putem prepiske i razmene knjiga i časopisa. Modernije organizovane biblioteke koriste kompjutere za sistematizaciju podataka o knjigama, časopisima, pojedinačnim radovima i za selektivno biranje potrebnih informacija. U nekim zemljama sve naučne biblioteke su povezane u jedinstven informativni sistem. U okviru globalnog i generalnog informatičkog sistema, danas već veoma popularnog *Interneta*, postoje razni oblici ponude i razmene informacija, poruka i obuhvatnijih materijala među naučnicima iz najrazličitijih disciplina. Verovatno najviše tehničko-organizacionih promena u dosadašnju

tehnologiju istraživačkog rada unose baze bibliografskih podataka sa anotacijama, elektronski časopisi koji objavljuju kompletne radove, konferencije u kojim eksperti svakodnevno raspravljaju o temama kojim se bave ili za koje su iz nekog razloga zainteresovani, lične prepiske među istraživačima koji žele da razmenjuju iskustva, materijale i eventualno razvijaju zajedničke projekte.

IZRADA POPISA REFERENCI

Uz projekat kao i uz sve radove koji proiziđu iz istraživanja neizostavno se navodi popis svih korišćenih i u tekstu navođenih bibliografskih izvora ili referenci. Na to se mora misliti od samog početka rada na literaturi. U načelu, svaku knjigu, članak ili drugi korišćeni izvor treba odmah zapisati. To se može raditi na više načina. Jedan načina, koji koristi većina istraživača (jer sa najmanjim utroškom vremena daje optimalne rezultate), jeste otvaranje tzv. *referentnih* ili *bibliografskih kartica*. One su veoma slične klasičnim bibliotečkim karticama: svaki izvor (naslov) dobija posebnu karticu na koju se na standardizovan način zapisuju osnovni podaci. Kartice namenjene upravo za tu svrhu proizvode se u standardnom formatu i u više boja, što olakšava njihovo kasnije klasifikovanje. Mogu se nabaviti i odgovarajuće kutije kapaciteta za nekoliko stotina kartica sa mogućnošću primene različitih sistema obeležavanja i klasifikovanja. Drugi način, koji zajedno sa kompjuterima ulazi u sve širu upotrebu je da se odmah u početku rada u direktorijumu gde su smešteni fajlovi koji se odnose na jedan projekat, otvara *fajl za reference*. Fajl se tokom rada postupno popunjava, tako da pri kraju rada na projektu i pisanja izveštaja ili pojedinih radova njegovo dodatno sređivanje ne predstavlja veliki posao.

Zapis reference ili bibliografske jedinice koji se odnosi na knjigu obavezno bi trebalo da da sadrži sledeće podatke: prezime i inicijale imena autora, naslov teksta, naziv izdavača, mesto i godinu izdanja. Tom minimalnom i obaveznom sadržaju jedne reference, zavisno do namene bibliografije za koju je namenjena, mogu se dodati i druge informacije, npr. o rednom broju izdanja, vrsti ponovljenog izdanja (npr. "preštampano", "prošireno", "dopunjeno" i sl.), o broju stranica, grafičkim i drugim priložima. Postoje male razlike u strukturi reference kada se odnosi na knjigu, članak, video zapis (film, kasetu), audio zapis (ploča, kasetu) i sl. Zapisi bibliografskih jedinica treba da budu potpuni kako bi bili upotrebljivi pri kasnijim upotrebama i konačnom sređivanju bibliografije koja se prilaže uz projekat istraživanja, a posle obavljenog istraživanja uz saopštenje o istraživanju (npr. uz elaborat, monografiju, članak...).

Među naučnim oblastima mogu postojati razlike u ousličavanju bibliografskih jedinica i načinima prezentiranja bibliografije u celini. Uglavnom svi ugledni izdavači i časopisi se u svim svojim izdanjima pridržavaju onog načina stilizovanja referenci za koji su se jednom opredelili. Na primer, postoje dva jednako rasprostranjena načina navođenja godine izdanja citiranog dela. Jedan je da se godina izdanja navodi odmah iza imena autora, što je u skladu sa uobičajenim načinom pozivanja na autora u tekstu, drugi je navođenje godine izdanja iza naziva časopisa, kada je u pitanju članak, ili iza imena grada u kojem je knjiga štampana, kada je reč o knjizi - monografiji, zborniku, udžbeniku i sl. U okviru reference koja ima više autora, kod prvog autora navodi se prezime, zatim inicijali imena, kod ostalih autora navode se prvo inicijali imena, a zatim prezime. Postoji i običaj da i lično ime autora piše u celini, ili da se to bar čini za imena autorki, kako bi čitalac u kasnijem pominjanju autorke mogao glagole da stavi u odgovarajući rod (npr. "istraživala je", "objasnila je"). Time se čitaocu daju potpunije informacije i smanjuje se učestalost bezličnih formulacija (npr. "istraživano je", "objašnjava se").

Navodimo nekoliko primera najčešćih vrsta bibliografskih jedinica:

KNJIGA (monografija, udžbenik ...):

Rot, N. (1983): OSNOVI SOCIJALNE PSIHOLOGIJE, 6. prerađeno i dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Fromm, E. (1973): THE ANATOMY OF HUMAN DESTRUCTIVENESS, Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex

KNJIGA - ZBORNİK RADOVA:

Rot, N. (stručni urednik) (1972): SOCIJALNA PSIHOLOGIJA, II dopunjeno izdanje, "Rad", Beograd
 Atkinson, J. W. and N. T. Feather (Eds) (1966): A THEORY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION, John Wiley & Sons, New York

RAD U ZBORNIKU (poglavlje, članak):

Zvonarević, M. (1972): Socijalnopsihološki faktori prestupništva, u knjizi Rot, N. (urednik): SOCIJALNA PSIHOLOGIJA, II izdanje, "Rad", Beograd, 289-327

O'Connor, Patricia, J. W. Atkinson and Martina Horner (1966): Motivational implications of ability groupings in schools, u knjizi: Atkinson, J. W. and N. T. Feather (Eds): A THEORY OF ACHIEVEMENT MOTIVATION, John Wiley & Sons, New York, 231-248

ČLANAK U ČASOPISU (istraživački rad, teorijski rad, pregled, recenzija...):

Rot, N. i A. Kostić (1989): Čitljivost reči i rečenica štampanih latinicom i ćirilicom, *Psihologija*, XXI, br. 3, str. 3-14

McClelland, D. C., R. Koestner and J. Weinberger (1989): How do self-attributed and implicit motives differ?, *Psychological Review*, Vol. 96, No 4, 690-702

SAOPŠTENJE NA NAUČNOM SKUPU:

Popadić, D. i Svetlana Logar-Đurić (1983), saopštenje na 31. stručno-naučnom skupu psihologa Srbije (Smederovo, 2-4 jun), knjiga rezimea, str. 27, Društvo psihologa Srbije, Beograd

Ivić, I., Ana Pešikan, Slobodanka Jovanović (1998): Jedna varijanta metode ekspertske procene: Pokušaj primene i neka metodološka pitanja, saopštenje na IV skupu *Empirijska istraživanja u psihologiji*, knjiga rezimea, str. 3, Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Beograd

Kartica može da sadrži i mnoge druge podatke koji će biti korisni u toku rada. Npr. umesto inicijala zapis može da sadrži puno ime i prezime autora, naziv i adresu institucije u kojoj radi; ako uz glavni naslov postoji podnaslov, on takođe može biti naveden. Vredno je zabeležiti da li rad sadrži neke priloge, npr. tabele, grafikone, instrumente i sl.. Na karticu se može zabeležiti o kojoj vrsti rada je reč (npr. izveštaj o eksperimentu, istraživanje na uzorku, pregledni članak, osvrt, učešće u diskusiji i sl.).

PISANJE PREGLEDNE STUDIJE NA OSNOVU ANALIZE LITERATURE

Kada istraživač dođe do informacija o tekstovima koji su relevantni za problematiku kojom se bavi, sve registrovane tekstove grupiše u nekoliko skupina, a zatim određuje redosled čitanja. U većini slučajeva uputno je započeti sa opštijim tekstovima koji daju širi pogled na tematiku i istraživanja. Sa takvim tekstovima dolazimo do novih bibliografskih jedinica koje možemo uvrstiti u neku od grupa planiranih za čitanje. Drugu grupu mogu da čine klasični i novi istraživački radovi sa kojim je tema našeg rada neposrednije povezana. Analiza bibliografija koje su date uz te radove otkriva nam koji autori su najčešće navođeni, što se može uzeti kao prilično pouzdan znak da njihovi radovi zaslužuju posebnu pažnju. Na osnovu novih uvida u oblast kojom se bavimo sve bibliografske jedinice možemo detaljnije klasifikovati prema doprinosima koji su najvredniji npr. u teorijskom, metodološkom, tehničkom, statističkom ili nekom drugom pogledu.

Rad na literaturi može biti usmeren samo na iznalaženje rešenja problema na koje nailazimo u planiranju sopstvenog istraživanja, ali i na izradu jedne posebne studije koja spada u tzv. "pregledne" studije ili radove. Bitno je da jasno odredimo ciljeve izučavanja literature. Da bi taj rad bio organizovan i da bi svaki tekst posmatrali kroz prizmu naših ciljeva, potrebno je da sačinimo listu pitanja koja će predstavljati neku vrstu "naočara" kroz koje čitamo odabrane radove i na koja treba da odgovorimo posle čitanja svakog teksta. Na taj način analize raznih tekstova biće sistematizovane i međusobno uporedive. Lista pitanja može biti više ili manje detaljna i otvorena za izmene u toku rada.

Na jednom listu najpre napišemo sve *bibliografske podatke* o referenci, a zatim u toku čitanja i/ili posle završenog čitanja odgovaramo na *listu pitanja* koja smo unpred pripremili. Glavni deo liste je nekoliko standardnih pitanja kojim se rukovodimo pri *analitičkom čitanju* svih važnijih referenci. Primer:

1. Kako je formulisan i struktuiran problem?
2. Šta je bio cilj i/ili zadatak istraživanja?
3. Koji su osnovni pojmovi, kako su teorijski definisani?
4. Koje kategorije promenljivih postoje, koje su to promenljive i kako su operacionalno defisanisane?
5. Koje metode i tehnike u realizaciji istraživanja su primenjene?
6. Koje tehnike su korišćene u obradi podataka i kako su izloženi nalazi?
7. Koji su bili glavni nalazi, kako su intrpretirani i da li su specifikovane njihove teorijske/praktične implikacije?

Na svako od predloženih pitanja mogu se dati dva odgovora: prvi, u kojem se koncizno konstatuje šta je sadržano u istraživanju koje je predmet analize, i drugi, u kojem iznosimo svoja zapažanja, komentare i kritike.

Zaključne ocene i komentari mogu da se odnose na rad u celini ili samo na pojedine delove rada koje smatramo relevantnim.

Informacije, zaključke i ocene do kojih smo došli analiziranjem uzoraka literature rezimiramo i unosimo u teorijski deo projekta kao sastavni deo argumentacije o izboru i formulaciji predmeta istraživanja. Iz iste analize može nastati i samostalna kritička i pregledna studija o dometima istraživanja u datoj oblasti. Za takve studije tipično je da analizirane radove prikazuju iz tri glavna ugla:

(1) osnovne teorijske postavke, karakteristična konceptualna rešenja, tematska sistematizacija,

(2) pregled, analiza i ocena metoda i tehnika koje su korišćene u proučavanju istraživanjima,

(3) analiza, reinterpretacija i sinteza najznačajnijih nalaza.

1.2. RAD NA TERENU

Izrazom "rad na terenu" označavamo aktivnosti koje omogućuju istraživaču da neposredno upozna kako se u prirodnim okolnostima ispoljavaju pojave koje treba da proučava. Rad na terenu najčešće ima karakter slobodnog, nestrukturisanog posmatranja, a može se sastojati i od serije manjih eksplorativnih istraživanja.

Ukazaćemo na karakteristične aktivnosti kojim istraživač može doći do relevantnih informacija o predmetu svog istraživanja.

RAZGOVOR SA EKSPERTIMA

S obzirom da se socijalna psihologija bavi proučavanjem psiholoških i socijalnih činilaca socijalnog ponašanja, u načelu eksperti mogu biti sve osobe koje rade sa decom, omladinom i odraslim. Terminom "ekspert" označavamo svaku osobu koja je, zahvaljujući svom položaju i ulozi, nadprosečno obaveštena o određenoj vrsti zbivanja u sredini u kojoj deluje. Ta osoba može biti ekspert u pravom smislu reči jer je stručnjak za određenu tematiku, kao što su to lekari - kada se radi o zdravstvenom ponašanju ljudi, nastavnici - kada se radi o vaspitanju dece i omladine, andaragozi - kada se radi o interesovanju odraslih za obrazovanje i sl. Za naše potrebe eksperti mogu biti i osobe koje su u prilici da više prate određena ponašanja velikog broja ljudi s

kojim po prirodi svog posla svakodnevno stupaju u kontakt, npr. vozači, prodavci, šalterski službenici, poštari, patronažne sestre, milicioneri, inkasanti i sl.

Ako je tema iz oblasti socijalizacije, eksperti su vaspitači, nastavnici, roditelji i sl. Kada se radi o proučavanju društvenog angažovanja, eksperte ćemo naći među aktivistima i rukovodiocima u društvenim i profesionalnim organizacijama i sl.

U razgovorima sa ekspertima dolazimo do raznih podataka koji nam mogu pomoći u izboru aspekata pojave na koje treba usmeriti pažnju, proceniti šta je više a šta manje karakteristično u datoj sredini. Eksperti često i spontano daju objašnjenja i tumačenja raznih pojava, te su izvor laičkih obrazaca tumačenja pojava koje nas interesuju.

UVID U LOKALNE IZVORE PODATAKA

Svaka lokalna i šira društvena zajednica raspolaže raznim vrstama evidencije i dokumentacije. Često se tu mogu naći podaci koji su podesni za istraživanje, odnosno za primenu raznih kvalitativnih i kvantitativnih analiza. U opštinskim službama, privrednim, zdravstvenim i prosvetnim organizacijama postoje evidencije koje mogu biti dragoceni izvori podataka u pripremi istraživanja. Npr. u školi postoji obilje podataka o svakom učeniku, i to podataka koji se uglavnom po ustaljenom obrascu kumuliraju iz dana u dan tokom više godina. To su u prvom redu osnovni identifikacioni podaci i podaci o roditeljima, zatim podaci i redovnosti pohađanja nastave, o kretanju ocena iz pojedinih predmeta tokom školske godine, o angažovanju učenika u slobodnim aktivnostima i sl.

POSMATRANJE POJAVA U PRIRODNIM USLOVIMA I RAZGOVORI SA POTENCIJALNIM ISPITANICIMA

Neposredno posmatranje ponašanja ljudi u situacijama koje su dostupne posmatranju a koje nas interesuju je dobar način da dođemo do ličnih zapažanja i utisaka o pojavama koje nismo ranije poznavali ili smo na njih nedovoljno obraćali pažnju. Zavisno od predmeta istraživanja, preliminarna posmatranja se mogu sprovoditi u cilju upoznavanja uslova pod kojim se odvija neka aktivnost (npr. uslovi rada na različitim radnim mestima u proizvodnim pogonima, u stručnim službama, u školama, medicinskim ustanovama ...) i uočavanja različitih obrazaca ponašanja ljudi u određenim situacijama (npr. u formalnim i neformalnim kontaktima).

FORMIRANJE MREŽE TERENSKIH SARADNIKA

Rad na terenu nam omogućuje da uspostavimo kontakt sa osobama i institucijama na čiju saradnju i pomoć računamo u fazi realizacije istraživanja. Opredelićemo se za osobe koje imaju odgovarajuće stručno obrazovanje, koje pokazuju zainteresovanost za učešće u istraživanju.

3. IZRADA IDEJNE SKICE PROJEKTA

OD IDEJE O ISTRAŽIVANJU DO IZVEDBENOG PROJEKTA ISTRAŽIVANJA

U naučnoj javnosti i administrativnom okruženju naučnih institucija nema doslednosti u upotrebi takvih termina kao što su "skica istraživanja", "idejna skica", "projektni zadatak", "idejni projekat", "nacrt projekta", "nacrt istraživanja", "radni projekat", "izvedbeni projekat", "projekat istraživanja" i sl. Za napredak nauke i kvalitet naučnog rada ceo ovaj poluadministrativni žargon je nebitan. Iako marginalan, on može biti izvor mnogih neporazuma, pa i onih sa vrlo neugodnim posledicama po sve učesnike u odlučivanju o jednom istraživanju.

U procesu artikulacije istraživanja, zavisno od detaljnosti opisa, moguće je razlikovati više faza. U najsžaetijem opisu moramo razlikovati najmanje tri faze: javljanje ideje, skiciranje istraživanja i detaljno projektovanje izvedbe istraživanja. Svaka od navedenih faza objektivizuje se svojim ishodom, a koji bi trebalo da ima svoje ustaljeno ime.

Prva faza je uočavanje i formulisanje ideje da je potrebno istraživanje neke pojave. Ideju da nešto treba izučavati može da da svaka osoba, svaka organizacija ili institucija na bilo koji način zainteresovana za nova saznanja o toj pojavi. Formulacija "ideje o istraživanju" može se svesti samo na ukazivanje na neku problematiku i potrebu da se ona sistematski izuči. Iza ideje, međutim, može stajati veoma detaljna i sistematizovana argumentacija. Osnovna i najvažnija funkcija izlaganja "ideje o istraživanju" je da privuče pažnju na problem ili pojavu koja je u

pitanju i da doprinese stvaranju klime za njenu dalju razradu.

Druga faza je razvijanje ideje u skicu istraživanja. Tu se već postavlja nekoliko osnovnih pitanja i ona traže jasne i precizne odgovore. To su pitanja o okvirnom određenju predmeta istraživanja, identifikovanju glavnih segmenata koje predmet istraživanja uključuje, izboru ciljeva i zadataka istraživanja, metoda istraživanja i vrste tehnika za prikupljanje podataka, kao i pitanja o organizaciono-finasijskoj strani istraživanja.

U trećoj fazi razrađuje se izvedba budućeg istraživanja. To je faza projektovanja a njen ishod je projekat istraživanja.

Gore navedeni i drugi slični termini u upotrebi se koriste nedosledno. Nekad označavaju ishod jedne a nekada svih faza o kojim smo govorili. Prva opisana faza je uvek u toku, ona izlazi iz svih formi i procedura. U njoj učesvuju svi koji su osetljivi na probleme, kojim aktuelno stanje stvari ne izgleda kao jedino moguće i potpuno "prirodno" i "neproblematično". Ako se i postavlja pitanje forme i strukture u kojoj treba da bude izložen ono što se može nazvati "idejom o istraživanju", ono treba da ostane potpuno otvoreno, bez iakve kodifikacije. Radi jasnoće i preciznosti opisa procesa razvijanja ideje o istraživanju, za ishode druge i treće faze potrebi su nam termini koji će biti dosledno upotrebljavani. Ishod druge faze označićemo izrazom "skica istraživanja" a ishod treće faze terminom "projekat istraživanja". U proširenoj formi ovi izrazi mogu da glase: "idejna skica istraživanja" i "izvedbeni projekat istraživanja".

DVOSTRUKA ULOGA IDEJNE SKICE

Idejna skica ima dve glavne uloge. Prvo, njena je uloga da preliminarno odredi predmet, cilj i metod istraživanja i, drugo, da služi kao osnova za sporazum sa naručiocem.

STRUKTURA IDEJNE SKICE

Idejna skica treba da odgovori na tri pitanja: šta će biti predmet istraživanja, kako će se istraživanje izvesti i koje su materijalne pretpostavke realizacije istraživanja. Odgovori na ta pitanja treba da su što određeniji kako bi bile jasne sve njihove praktične implikacije. Ukoliko postoji mogućnost da istraživanje dobije različite tokove, na isto pitanje mogu se dati jasno razdvojeni alternativni odgovori. To znači da će se naručilac i istraživač naknadno dogovoriti koja alternativa se usvaja.

PROBLEM, CILJ, ZADACI. U prvom delu nacrt istraživač daje svoju formulaciju problema, ciljeva i zadatak istraživanja i time pokazuje kako je razumeo potrebe i namere naručica i kako one izgledaju kada se izraze u terminima nauke.

MOGUĆI METODOLOŠKI PRISTUPI. Važan aspekt ciljeva i očekivanja naručioca je pitanje koji stepen valjanosti, pouzdanosti i preciznosti podataka je neophodan da bi se na temelju rezultata istraživanja mogao zasnovati onaj tip rešenja koji njemu potreban. Visoki standardi koje treba da zadovolje podaci, njihova analiza, zaključci i preložena rešenja podrazumevaju detaljniju metodološko-tehničku pripremu i upotrebu većeg broja mernih instrumenata za iste promenljive.

POTREBNO VREME, KADROVI I SREDSTVA. Istraživanje traži vreme, angažovanje saradnika, finansijska i tehnička sredstva. To mora biti naznačeno u nacrtu projekta, i to za svaku varijantu posebno ako ih više predloženo. Kod finasijskih procena treba biti oprezan s obzirom da se u dužim vremenskim intervalima cene materijala i usluga menjaju.

S obzirom na ulogu koju ima u komunikaciji između naručioca i istraživača, idejna skica treba da bude napisana jasno, maksimalno precizno i pregledno. Preterana upotreba uskostručnih i tehničkih termina, složena i komplikovana rečenica mogu biti dodatni izvor nesporazuma. Npr. naručilac može ostati u zabludi da se njegovo viđenje problema podudara sa opisom koji je dao istraživač, ili, u poplavi tehnicizama i "visokom" stilu može naslutiti težnju istraživača da se predstavi kao veći stručnjak nego što jeste ili da mistifikuje istraživanje kako bi ono izgledalo što važnije, što složenije i sl. Jezik i stil komunikacije sa naručiocem su stvar opšte kulture, stvarne stručnosti i profesionalne korektnosti istraživača.

3. PROJEKTOVANJE ISTRAŽIVANJA

ZADACI PROJEKTOVANJA I ULOGA PROJEKTA U ISTRAŽIVANJU

Projektovanje je proces u kojem istraživač donosi *odluke* o svim pitanjima koja se tiču realizacije istraživanja. Odluke se odnose na predmet, ciljeve i zadatke istraživanja, na rešenja opštih i specifičnih metodološko-tehničkih pitanja kao i na ukupnu organizaciju i tok istraživanja. Odluke koje se tiču aktivnosti u jednoj od faza istraživanja utiču na karakter odluka o aktivnostima u drugim fazama. Drugim rečima, u procesu projektovanja istraživač stalno ima u vidu celinu istraživanja, samo se smenjuju pitanja koja su trenutno u središtu njegove pažnje. Istraživač oblikuje projekat kao sistem odluka o postupanju u svim situacijama koje čine istraživanje. U načelu, na izvođenje istraživanje se može gledati kao na proces realizovanja odluka sadržanih u projektu.

Projekat ima karakter dokumenta, posebno u situacijama kada se na osnovu njega sa naručiocem sklapa ugovor o realizaciji istraživanja, odnosno o obostranim obavezama naručioca i istraživača. Projekat je osnova za pribavljanje mišljenja eksperata (recenzije) ili šireg kruga naučnika o značaju, teorijskoj i metodološkoj zasnovanosti planiranog istraživanja.

Tipično je da procedura usvajanja projekta predviđa da recezenti ("recezentska komisija") ocene projekat. Ukoliko su recezenti prvenstveno saradnici naručioca, njihov zadatak može biti specifikovan na razne načine. U načelu, zadatak recezenata je da ocene naučni (teorijski i praktični) značaj problema kako je formulisan u projektu, valjanost opštih teorijskih i metodoloških postavki, adekvatnost pojedinih konceptualnih i tehničkih rešenja. Eventualne primedbe na projekat u celini ili pojedine delove razrešavaju se obično tako što naručilac traži od istraživača da postupi po primedbama ili mu prepušta da proceni njihovu opravdanost i usvoji ih u meri u kojoj smatra da su korisne. Nedostatak recezetskog postupka je što se između ocenjivača (recezenta) i istraživača ne uspostavlja saradnički odnos.

U nekim istraživačkim institucijama, bez obzira da li postoji formalno recenziranje ili ne, uobičajeno je da se svaki novi projekat daje na uvid svim istraživačima i spoljnim saradnicima i da se organizuje jedna ili više stručnih rasprava. Takav postupak je istovremeno u funkciji ocenjivanja projekta i uzajamnog obaveštavanja istraživača koji rade u istim ili srodnim oblastima.

TIPOVI PROJEKATA

Svaki projekat je jedinstven, manje ili više originalan plan realizacije zamišljenog istraživanja. Specifičnosti projekta proizilaze kako iz (1) problema kojim se bavi i (2) metodološko-tehničkih rešenja na kojim se zasniva, tako i iz (3) teorijskih stavova istraživača i (4) njegovog ukupnog istraživačkog iskustva. Ipak, polazeći od istih kriterijuma na osnovu kojih se govori o glavnim vrstama istraživanja, moguće je govoriti o karakterističnim pristupima projektovanju tih istraživanja.

Mi ćemo navesti tri takva kriterijuma. Prvi polazi od razlikovanja vrsta istraživanja prema njihovim krajnjim ciljevima, drugi od činjenice da li se radi o jednokratnim istraživanjima ili o seriji međusobno povezanih istraživanja, i treći od opredeljenja za eksperimentalni ili neeksperimentalni metodološki pristup organizovanju istraživanja.

PROJEKTOVANJE EKSPLORATIVNIH, DESKRIPTIVNIH, EKSPLIKATIVNIH I PREDIKTIVNIH ISTRAŽIVANJA

Ma koliko društvene pojave izgledale raznovrsne, jedinstvene i neponovljive, naučno proučavanje tih pojava polazi od uverenja da u njihovoj osnovi postoji zakonomeran red. Krajnji cilj društvenih nauka, kao i svih ostalih nauka, je da otkriju najpostojanije odnose između pojava čijim se proučavanjem bave i da te odnose izraze u formi zakona koji "vladaju" tim pojavama.

Sva istraživanja društvenih pojava nisu neposredno u funkciji tako postavljenog cilja. Potrebno je izvršiti mnoga prethodna istraživanja da bi se stvorili teorijski i metodološki uslovi za projektovanje istraživanje sa takvim ciljevima. Svako pojedinačno istraživanje je, u načelu, samo

jedan u nizu neophodnih koraka u ostvarivanju krajnjeg cilja. Upravo sa stanovišta te postupnosti, ciljeve istraživanja možemo grubo podeliti u četiri grupe.

Prvo, cilj istraživanja može biti IZVIĐANJE ili EKSPLOKACIJA, pionirsko istraživanje manje ili više nepoznate pojave i okolnosti u kojim se javlja. Eksplorativno istraživanje je usmereno na uočavanje pojava, njihovo međusobno razgraničavanje, utvrđivanje karakterističnih svojstava svake pojave, npr. načina manifestovanja, učestalost javljanja, trajanje, prostorni i vremenski odnosi prema drugim pojavama i sl.

Svaka nauka u početnim fazama svog razvoja orijentisana je prevashodno na eksplorativna istraživanja. Ona su u funkciji konceptulizovanja pojava i razvijanja metodoloških i tehničkih procedura za njihovo dalje i egzaktnije izučavanje. Zbog velike promenljivosti društvenih pojava, potreba za ovom vrstom istraživanja ne iščezava u potpunosti ni u najrazvijenijim naučnim disciplinama.

Drugo, cilj istraživanja može biti egzaktni OPIS ili DESKRIPCIIJA, snimanje određene pojave i okolnosti sa kojim je u vezi. Takav cilj se postavlja kada se radi o značajnoj pojavi čija su nam osnovna svojstva poznata, o kojoj putem obuhvatnog i sistematskog istraživanja želimo dobiti maksimalno celovitu, objektivnu i preciznu sliku. Upravo ta visoka informativna vrednost deskriptivnih istraživanja potencijalno im daje veliki praktični i teorijski značaj.

Teorijski značaj deskriptivnih istraživanja je višestruk. Prvo, ona omogućuju proveru održivosti definicija pojedinih pojmova, posebno proveru kvaliteta korespondencije teorijskih i operacionalnih definicija. Redefinisanje pojmova je ključni efekat takvih istraživanja. Drugo, pružaju obilje informacija o valjanosti, pouzdanosti i drugim svojstvima svih korišćenih tehnika za registrovanje i obradu podataka. Podaci dobijeni takvim istraživanjima su najkvalitetnija empirijska osnova za poboljšavanje psihometrijskih svojstava pojedinih mernih instrumenata. Treće, deskriptivna istraživanja su relativno plodna i veoma pouzdana osnova za empirijsko zasnivanje pretpostavki o karakteru i vrstama odnosa među pojedinim društvenim pojavama.

Prilikom projektovanja deskriptivnih istraživanja, pa i onih koja su prvenstveno motivisana praktičnim ciljevima, treba voditi računa o mogućnostima redefinisavanja pojmova, revizije instrumenata i odnosima koji su teorijski relevantni.

Često se određenje deskriptivnog istraživanja proširuje te uključuje i eksplorativna. Takav postupak unosi mnoge nepreciznosti, jer eksploracija ne polazi od iscrpnog "popisa" varijabli i maksimalne preciznosti i standardnosti u njihovom registrovanju i merenju, dok deskripcija upravo to čini.

Treće, cilj istraživanja može biti OBJAŠNJENJE ili EKSPLIKACIJA određene pojave. Kod takvih istraživanja u osnovi projektovanja je jedna ili niz pretpostavki izvedenih iz teorije ili iz empirijski utvrđenih pravilnosti. Istraživanje se planira tako da omogući proveru tačnosti polaznih hipoteza. Eksplikativna istraživanja se bave pojavama koje su prethodno egzaktno opisane, o kojim postoje sistematska istraživanja.

Četvrto, istraživanje može biti organizovano sa ciljem da pruži PREDVIĐANJE ili PREDIKCIJU u pogledu javljanja određenih pojava, promena u njihovim bitnim karakteristikama i vrsta njihovih efekata. Prediktivna istraživanja su samo poseban slučaj eksplikativnih. Ako je pojava valjana i egzaktno objašnjena, moguća su predviđanja o toj pojavi.

PROJEKTOVANJE JEDNOKRATNIH I RAZVOJNIH ISTRAŽIVANJA

Tipično je da se u naučnoj literaturi istraživanja prikazuju kao posebne celine, kao jednokratne, celovite aktivnosti. Tek iz perspektive naučne sistematike istraživanja se sa više ili manje opravdanosti povezuju u jedinstven, kontinuiran i, u načelu, sazajno progresivan niz, u istraživanje shvaćeno u najširem, uopštenom značenju. Ako posmatramo rad pojedinačnih naučnika, nalazimo primere diskontinuiteta i kontinuiteta u tematici njihovih istraživanja. Nije retko da istraživač izvede samo jedno istraživanje i da se ni tom problemu ni toj vrsti posla nikada više ne vrati. Isto tako nije retko da istraživač kada obavi istraživanje o jednom problemu, prelazi na novi problem i planira novo istraživanje. Te dve vrste diskontinuiteta su veoma

rasprostranjene. Ipak, u svakoj oblasti naići ćemo i na istraživače koji se jednim problemom ili "problematikom" bave godinama. Oni idu iz istraživanja u istraživanje o pojavi koja ih iz određenih razloga interesuje. Po pravilu između tih istraživanja sem personalnog postoji i drugi kontinuiteti: teorijski, metodološki, aplikativni i sl. U svetskim razmerama naći ćemo naučne institucije koje su se opredelile za određenu problematiku, te se više naučnika i čitavih timova bave raznim aspektima iste pojave, iste "problematike".

Kakav značaj za razumevanje procesa projektovanja ima ta činjenica da su neka istraživanja "jednokratna" a neka "višekratna"? Ima veliki značaj ukoliko su ona projektovana da budu takva, a nema nikav ako su ih slučajnosti, nasumičnost i okolnosti učinile takvim. Ako bismo užu oblast istraživanja držali konstantnom, kako bismo izvore varijacija u procesu projektovanja sveli na najmanju meru, tok izrade projekta i sam njegov sadržaj biće u velikoj meri uslovljen neposrednim zadatkom ili neposrednom funkcijom konkretnog istraživanja u odnosu na tu oblast. Funkcija istraživanja može biti da odgovori na jedno ili više postavljenih pitanja ili da otvori mogućnost postavljanja novih pitanja i stalnog preusmeravanja istraživanja u pravcima koje ona sugerišu. U prvom slučaju ne samo da se zna kako istraživanje počinje i kako će se odvijati nego i kako bi trebalo da se završi. U drugom slučaju precizno je određen samo početak istraživanja, njegove prve etape su relativno jasno oblikovane, sve što se odnosi na njegove kasnije faze i eventualno završavanje ostaje otvoreno, prepušta se kasnijem odlučivanju.

PROJEKTOVANJE EKSPERIMENTALNIH I NEEKSPERIMENTALNIH ISTRAŽIVANJA

Osnovni metodološki pristup predmetu istraživanja uveliko određuje i karakter većine tehničkih i organizacionih problema koji moraju biti razrešeni u projektu.

U projektovanju eksperimentalnih istraživanja glavna pitanja se odnose na eksperimentalnu *manipulaciju i kontrolu*.

U neeksperimentalnim istraživanjima projektom se razrešavaju sva pitanja koja se odnose na *izbor i konstruisanje tehnika kontrolisanog* (u nekim slučajevima - standardizovanog) *registovanja podataka, izbor uzorka* na koji će biti predmet posmatranja i/ili ispitivanja i *optimalne obrasce obrade i analize podataka*.

"ŠKOLSKI" OPIS STRUKTURE PROJEKTA

Svaku od razlikovanih vrsta istraživanja odlikuju izvesne specifičnosti. Da stvar bude još složenija, slične klasifikacije se mogu dobiti primenom drugih kriterijuma. Npr. na osnovu statističkog kriterijuma može se govoriti o korelacionim, multivarijantnim, faktorskim i sl. istraživanjima. Sem toga, kriterijumi na osnovu kojih su te vrste razlikovane mogu se na razne načine kombinovati i proizvesti drugačije, znatno razvijenije i izdiferenciranije "tipologije" istraživanja. U načelu, sve se to odražava na karakter problema koje istraživač mora da razreši dok radi na projektu istraživanja.

Ono što nas ovde interesuje nisu specifičnosti projektovanja pojedinih vrsta istraživanja nego su to u prvom redu *OSNOVNE AKTIVNOSTI PROJEKTOVANJA* i glavni, manje ili više standardni delovi projekta. Razlozi za takvo opredeljenje su izrazito "školske" ili pedagoške prirode.

Nastojali smo da opis procesa projektovanja i sadržaja projekta istraživanja koliko je moguće više sledi prirodni, hronološki sled aktivnosti. Pri tome u prvom planu su aktivnosti i njihova uzajamna logička i operativna povezanost. Teorijski aspekti se obrađuju samo ukoliko je neophodno za razumevanje logičko-operativnog značenja neke aktivnosti. Opis projektovanja uključuje osnovne aktivnosti, pa i one koje su jedne drugim alternacija. Drugim rečima, ovde se radi o "zbirnom" opisu projektovanja i projekta a ne o univerzalnom "receptu", iscrpnom spisku obaveznih aktivnosti. U tom smislu za opis projektovanja i projekta koji se ode izlaže kažemo da je "školski".

IDEALNI POGLED NA PROJEKTOVANJE. U metodološkoj literaturi se govori o "idealnom" ili "optimalnom" projektu i "realnom" ili "izvedbenom" projektu. Idealni projekat polazi od teorijsko-metodoloških standarda i teži da ih u što većem stepenu ispuni. Pri tome se ne vodi

računa o praktičnim okolnostima, kao što je dostupnost pojava i uzorka ispitanika, raspolaganje sa potrebnim kadrovskim, materijalnim i tehničkim sredstvima. Izvedbeni projekat upravo o tim okolnostima vodi računa koliko i o naučnim standardima, nastoji da ih dovede u ravnotežu. Iako više ili manje različit od izvedbenog projekta, idealni projekat služi kao osnova za procenu vrednosti ostvarenog istraživanja. Iz ovog sledi da "idealni" projekat nije posebna vrsta projekta nego sastavni deo "izvedbenog" projekta. U svakom delu izvedbenog projekta formuliše se kako bi izgledalo idealno rešenje, a zatim se - na osnovu argumentacije i u meri koja je nužna - redukuje na realno rešenje. Ta formulacija idealnog rešenja ima evaluacionu ulogu u odnosu na izvedbeno rešenje.

"Školski" pogled na projektovanje je po pravilu idealan, teži maksimalnim rešenjima. Ipak, on ne sme zanemariti karakteristične i višestruko proverene praktične poteškoće. Nerealna očekivanja mogu dodatno otežati prve samostalne istraživačke korake.

OSNOVNA, OPŠTA I NUŽNA ZNANJA O PROJEKTOVANJU. Šta je to što treba znati o projektovanju pre nego što mu se pristupi? Tradicionalni "školski" odgovor bi verovatno bio: *sve!* Ne-sumnjivo mnoga predznanja su neophodna, ali projektovanje je posao koji se uči kroz praksu i koji se "uči" sve dok ta praka traje.

Istraživanje se uvek bavi pojavama koje spadaju u domen jedne ili više naučnih disciplina. Poznavanje tih disciplina je apsolutni preduslov samostalnog projektovanja novih istraživanja. To poznavanje se odnosi kako na naučnu sistematiku tako i na naučnu metodologiju.

Kada je reč o psihologiji, s obzirom da se psihološke pojave tesno prepliću sa pojavama drugih disciplina - npr. bioloških, medicinskih, pedagoških, socioloških, etnoloških itd., nije teško pronaći primere istraživanja u kojim taj uslov nije ispunjen. Ne samo da su istraživači bez sistematskog psihološkog obrazovanja planirali i realizovali istraživanja psiholoških pojava, nego su se i psiholozi bavili pojedinim aspektima npr. društvenih pojava za koje je neophodno poznavanje sociološkog pojmovnog aparata.

U socijalnoj psihologiji teško je ostati na visokom nivou konceptualne preciznosti bez solidnog poznavanja ne samo ostalih psiholoških disciplina nego i sociologije i antropologije, pa i mnogih drugih ukoliko ulazimo u pojave koje imaju izrazito npr. politički, privredni, obrazovni, zdravstveni i sl. karakter. Jedan od načina da se prevaziđu teškoće te vrste jeste timski istraživački rad u kojem sarađuju istraživači različitih specijalnosti.

STRUKTURA PROJEKTA

Projekat se sastoji iz tri osnovna dela: teorijskog, metodološko-tehničkog i materijalno-finansijskog.

1. TEORIJSKI DEO PROJEKTA

Prvi deo projekta, zbog prirode odluka koje uključuje, obično se naziva teorijskim. Glavne aktivnosti na izradi ovog dela projekta odnose se na formulaciju predmeta proučavanja, postavljanje ciljeva, zadataka i hipoteza, i analizu ključnih pojmova.

1.1. FORMULACIJA PROBLEMA

Koen i Nejgel (1965, str. 220) kažu da je doživljaj teškoće u praktičnoj ili teorijskoj situaciji povod za istraživanje, a razrešenje te teškoće je cilj ili funkcija istraživanja. Samo istraživanje je proces traženja pravilnosti među činjenicama pomoću kojih problem može biti rešen.

Dakle, kritična tačka svakog istraživanja je uočavanje intelektualne ili praktične teškoće, uočavanje problema koji traže rešenje.

NAČINI MANIFESTOVANJA PROBLEMA

Najčešći načini manifestovanja problema, prema Mc Guigan-u (1960), su: kontradiktorni rezultati ranijih i aktuelnih istraživanja, uočavanje praznine u našem znanju i postojanje neobjašnjenih činjenica.

Lične preferencije mogu uticati da se istraživač dugo bavi jednom tematikom ili da stalno prelazi iz jedne u drugu tematsku oblast. Te preferencije mogu biti izrazito sazajne prirode, pokretane visokom osetljivošću za određene pojave i radoznalošću da se one upoznaju i razumeju. Veliki broj istraživača je praktično orijentisan: teže da stvore nešto što će biti korisno, što će unaprediti neku delatnost ili uslove života ljudi. Naravno, i istraživači mogu biti motivisani ličnim interesima, te se opredeljavati za teme koje su trenutno aktuelne i za koje pretpostavlja da obezbeđuju najkraći put do ugleda, prestiža, statusa, komercijalnog uspeha i sl.

TEORIJSKA ANALIZA PROBLEMA

Prethodno znanje i iskustvo igra veliku ulogu u postavljanju i definisanju uočenog problema. Zato je jedan od prvih zadataka istraživača da analizuje i na sistematizovan način izloži kako su tom problemu pristupala ranija istraživanja, koji su nalazi dobili jednoznačnu potvrdu, koji su pod zankom pitanja, koja su teorijska, metodološka i praktična pitanja i dalje otvorena. Drugim rečima, istraživač analizuje, ocenjuje i sintetizuje sve informacije i saznanja koja poseduje o pojavi koja je predmet istraživanja, a posebno ona do kojih je došao u pripremljenoj fazi. Ovaj deo projekta je posebno važan kada se radi o istraživanjima sa teorijskim ciljevima. Ona su najčešće inspirisana teorijskim i konceptualnim postavkama koje su iznesene u naučnim radovima a koje istraživač smatra diskutabilnim.

S obzirom da se pregled i ocena aktuelnih naučnih saznanja iznose sa ciljem da se stave u funkciju što potpunijeg razumevanja predmeta istraživanja i iznalaženja optimalnog istraživačkog postupka, istraživač svesno izbegava raspravu o pitanjima koja nisu neposredno u vezi sa problemom njegovog istraživanja. U protivnom, rasprava o problemu može postati preširoka i rasplinuta da se u njoj svi bitni aspekti osnovnog problema i ne osvetle dovoljno ili da se čak suština problema sasvim izgubi u mnoštvu pokrenutih pitanja.

OPŠTA FORMULACIJA PROBLEMA I RAŠČLANJAVANJE PROBLEMA NA GLAVNE KOMPONENTE

Problem se može izraziti u vidu pitanja kao i uvidu iskaza o tome koje su pojave predmet proučavanja. U toj opštoj formulaciji ukazuje se uglavnom na tematski okvir u kojem treba da se kreće buduće istraživanje.

Da bi se precizno izrazio sadržaj istraživanja neophodno je da istraživač analizuje sve aspekte i sva potencijalna značenja opšte formulacije. Tim postupkom raščlanjava problem na veći ili manji broj celovitih segmenta i dolazi do njihovog preciznog opisa. Odlučuje se koje aspekte i segmente uključuje u istraživanje a koje ne, i za svaku odluku navodi argumente ili obrazloženje.

Konkretizovanje i precizno ekspliciranje sadržaja problema je prvi korak u realizaciji istraživanja. Glavne implikacije tog koraka su: definitivno postaje jasno u koje istraživačke oblasti problem ulazi; interes se usredsređuje na određene delove teorije, metode i vrste potrebnih podataka; obim potencijalnog posla postaje saglediv i moguće ga je svesti na razumnu meru.

1.2. POSTAVLJANJE CILJEVA ISTRAŽIVANJA

Sledeći korak u konkretizaciji problema je utvrđivanje ciljeva istraživanja. Ciljevi istraživanja, pojednostavljeno rečeno, mogu biti teorijski (bazična istraživanja), praktični (aplikativna istraživanja) ili kombinovani (npr. akciona istraživanja). Postavljanje cilja je tesno povezano sa formulacijom problema. Donošenje odluke o cilju (ciljevima) istraživanja i preciziranje formulacije problema su u stvari dva aspekta jednog istog procesa.

TEORIJSKI CILJEVI. Već smo pomenuli da u sazajnom pogledu ciljevi istraživanja mogu biti izviđanje, opisivanje, objašnjavanje i predviđanje pojave, te se govori o eksplorativnim, deskriptivnim, eksplikativnim i prediktivnim istraživanjima.

APLIKATIVNI CILJEVI. Istraživanje može imati za cilj da razvije što racionalniji i pouzdaniji postupak primene određenog naučnog saznanja ili da dođe do dopunskih saznanja koja će omogućiti razvijanje takvih postupaka.

1.3. FORMULACIJA OPŠTIH I POSEBNIH HIPOTEZA - ZADACI ISTRAŽIVANJA

Pošto je formulisan problem i postavljen cilj istraživanja, sledeći korak u preciziranju predmeta istraživanja je pokušaj da se unapred ponudi objašnjenje problema, da izloži ideja za koju se pretpostavlja da je rešenje problema. Ta probna objašnjenja zasnivaju se na teorijskim ili iskustvenim argumentima. Ona su odraz našeg ranijeg znanja, aktuelnog viđenja predmeta istraživanja i proučavane naučne literature. Kada ih formulišemo kao iskaze o odnosima među elementima proučavane pojave, ta probna ili predložena objašnjenja nazivamo hipotezama ili pretpostavkama.

Funkcija hipoteze je da usmeri naše istraživanje na određeni krug činjenica i na traganje da li među njima postoji ona vrsta pravilnosti koju ona specifikuje (Koen i Nejgel, str. 221).

Zadatak istraživanja je da proveriti da li je taj specifikovni tip odnosa među činjenicama odgovor na postavljeno pitanje, da li to rešenje problema. (Koen i Nejgel, 1965, str. 221).

VRSTE HIPOTEZA

Kada je hipoteza nedovoljno argumentovana, uopšteno i neprecizno formulisana, nazivamo je *preliminarnom*. Hipotezu koja ne zadovoljava sve kriterijume, ali je relativno bolja od ostalih i sa kojom započinjemo istraživanje nazivamo *radna hipoteza*. Hipotezu koja ispunjava sve kriterijume nazivamo *precizna hipoteza*. Precizna hipoteza može biti postavljena na osnovu teorije ili rezultata ranijih istraživanja. Cilj istraživanja ili jednog njegovog dela može biti dolaženje do precizne hipoteze.

Na osnovu opštih psiholoških teorija moguće postaviti *generalne ili opšte hipoteze* koje usmeravaju istraživanje u određenom pravcu, ali koje se ne mogu u tom svom opštem značenju neposredno verifikovati. Takve opšte hipoteze su npr. uverenja da iskustva iz ranog detinjstva određuju neke osobine ličnosti pojedinca u njegovom zreлом dobu, da društveni položaj ljudi određuje njihove interese i vrednosti, da efikasnost grupe doprinosi kohezivnosti grupe, da motivacija utiče na uspešnost u datoj aktivnosti, da nagrada utiče na ustaljivanje nagrađivanog ponašanja i sl.

Opšta hipoteza se, kada za to postoje uslovi, u skladu sa pravilima dedukcije, razvija u veći ili manj broj posebnih hipoteza. S obzirom da se u društvenim i psihološkim naukama većina opštih teorija još uvek nije razvila u precizne deduktivne sisteme, to se posebne hipoteze uglavnom formulišu na osnovu logičke uverljivosti ili empirijskih dokaza da su izraz opšte teorije. Upravo zbog nepodesnosti opštih teorija da budu direktna osnova za planiranje istraživanja, u mnogim oblastima socijalne psihologije (npr. u oblastima formiranja i menjanja stavova, razvoja moralnih normi, grupne dinamike) razvijene su specifične teorije, tzv. teorije srednjeg obima, na osnovu kojih istraživači formulišu značajne i precizne hipoteze o pojedinim pojavama, odnosno o mogućim rešenjima saznanjnih i praktičnih problema.

ARGUMENTACIJA ZA POSTAVLJENE HIPOTEZE. Sve hipoteze koje formulišemo treba da se zasnivaju na argumentaciji. Argumentacija može biti teorijska, logička i iskustvena. Od kvaliteta argumentacije zavisi o kojoj vrsti hipoteze je reč.

Teorijska argumentacije se ogleda u dokazima da je hipoteza dedukovana iz neke opšte ili posebne teorije i da sama omogućuje dalje dedukcije koje pokazuju da objašnjava odnose među činjenicama koje su predmet proučavanja.

Logička argumentacija odnosi se na procenu njene relevantnosti za rešavanje postavljenog problema, proverljivosti raspoloživim istraživačkim postupcima, plodnosti u objašnjenju pojava na koje se odnosi i jednostavnosti u strukturi objašnjenja koje sadrži. Od stepena izraženosti tih svojstava zavisi koje će od alternativnih hipoteza biti prihvaćene odnosno odbačene.

Iskustvena argumentacija potiče po pravilu iz ranijih istraživanja ili iz analize relevantne empirijske građe.

Upravo zbog nedostatka valjane argumentacije, eksplorativna a često i deskriptivna istraživanja nemaju izičiti postavljane hipoteze o karakteru odnosa među proučavanim pojavama, nego polaze od *pitivanja* o tome da li među tim pojavama uopšte postoji neki stepen povezanosti i, ukoliko postoji, o kojim vrstama odnosa se radi i kojeg su intenziteta. U tom slučaju *zadatak istraživanja* je da pokaže da li su proučavane pojave međusobno povezane, a ne da proveriti hipotezu da jesu povezane. Zato umesto o hipotezama (opštim i posebnim) u projektu se govori o zadacima istraživanja (opštim i posebnim).

1.4. KLASIFIKOVANJE I DEFINISANJE PROMENLJIVIH

Osnovno sredstvo naučnog mišljenja i saobraćanja su pojmovi. Pojam je apstrakcija, simbol koji u naučnom iskazu stoji umesto pojave (pojava) na koju se odnosi. Uvek valja imati u vidu da pojmovi nisu isto što i same pojave. Koliki je značaj preciznog određenja naučnih pojmova i pravila njihovog korišćenja u objašnjavanju pojava na koje se odnose vidi se i po tome što se od teorijskog sistema svake nauke očekuje da bude optimalno izdiferenciran i hijerarhijski organizovan pojmovni sistem. Otuda jedan od kritičnih zadataka istraživača u fazi projektovanja je jasno formuliše pojmovni okvir budućeg istraživanja.

IZRADA POJMOVNOG OKVIRA obuhvata utvrđivanje *liste* ključnih pojmova, *analizu* svakog pojma i njihovih uzajamnih odnosa. Sastavljanje "liste" pojmova započinje već pri okvirnoj formulaciji problema, zatim se nastavlja kroz analizu problema, postavljanje hipoteza i sačinjavanje liste promenljivih. Mnogi pojmovi moraju biti definisani odmah kada ih uvedemo u razmatranje problema, te za analizu pojmova moramo reći da je aktivnost koja prati celokupni rad na projektu. Ipak, o analizi pojmova, njihovom definisanju, redefinisaniu, povezivanju u tzv. "pojmovnu mrežu" možemo govoriti i kao o posebnoj fazi u procesu projektovanja istraživanja. Ta faza nastupa onda kada je sačinjena konačna lista promenljivih. Ne može se govoriti o valjanom empirijskom istraživanju a da svi pojmovi koji simbolizuju promenljive ne budu jasno i precizno definisani - na teorijskoj i operacionalnoj ravni. Ta nužnost proizilazi koliko iz činjenice da postoji nekonzistentnost u značenju raznih pojmova toliko i iz činjenice da je usavršavanje pojmova najvažniji i najteži deo naučnog rada.

U proučavanju ponašanja i osobina ljudi, što je najčešće predmet socijalnopsiholoških istraživanja, istraživač obično nastoji da registruje podatke na osnovu kojih može da utvrdi da li postoje konstantni odnosi između pojedinih aspekata sredine (fizičke i/ili socijalne), različitih svojstava ljudi i određenih vidova njihova ponašanja. Drugim rečima, svaka formulacija problema, a pogotovu kada se on izrazi u vidu hipoteze, je iskaz u kojem se govori najmanje o dve pojave ili dve grupe pojava koje se mogu posmatrati i meriti i koji specifikuje relaciju među tim pojavama. Ako je reč o kauzalističkoj hipotezi onda je jedna pojava uzrok a druga je posledica a relacioni iskaz specifikuje pravac kauzalnog odnosa.

Problemi kojim se bavi socijalna psihologija su po pravilu veoma složeni te je neophodno identifikovati, klasifikovati i definisati sve varijable koje su obuhvaćene formulacijom problema. Svaka pojava koja se menja, svako svojstvo koje se ispoljava u različitim stupnjevima, svaka veličina koja raste i opada, u istraživačkoj terminologiji naziva se *promenljiva ili varijabla*. U formulaciji problema i hipoteza varijable su označene terminima koji se odnose na odgovarajuće teorijske pojmove.

U istraživanju može biti veliki broj promenljivih. One se međusobno razlikuju ne samo po svom sadržaju nego i po ulozi koju imaju u istraživanju.

Prema funkciji u istraživanju promenljive mogu imati različitu ulogu: mogu imati status nezavisnih, zavisnih, posredujućih i kontrolnih promenljivih. Koje promenljive treba da budu uključene u istraživanje utvrđuje se analizom svih segemenata problema, a kakvu će ulogu u istraživanju imati svaka od njih odlučuje istraživač na osnovu prethodnog znanja, opštih teorijskih stavova ili specifičnih pretpostavki.

ULOGU NEZAVISNIH PROMENLJIVIH po pravilu imaju pojave za koje se zna ili se pretpostavlja

da *prethode* drugim pojavama, da su njihovi *antecedenti*, tj. činioci, uzroci ili uslovi njihova javljanja. U psihologiji nezavisne promenljive su najčešće razni aspekti fizičke i socijalne okoline, kao i neke organske karakteristike. U socijalnoj psihologiji tipični primeri nezavisnih promenljivih su socijalni položaj (pripadnost jednom od definisanih socijalnih slojeva), zanimanje, obrazovanje, starost, pol, mesto rođenja, mesto boravka, socijalni kontekst u kojem odigrava proučavana pojava (npr. u prisustvu drugih osoba ili bezprisustva drugih; na času, za vreme odmora; kod kuće, u školi, na ulici, itd.).

ULOGU ZAVISNIH VARIJABLI u prvom redu imaju one pojave koje želimo da upoznamo, razumemo i objasnimo. U socijalnoj psihologiji to su razni obrasci individualnog i grupnog ponašanja ljudi u socijalnim situacijama, zatim svojstva osoba i grupa koja se ispoljavaju kroz ta ponašanja. Nazivaju se zavisnim promenljivim jer se na osnovu iskustva i prethodnih istraživanja zna ili se pretpostavlja da su *konsekvence* ili *efekati* određenih pojava, pojava je su klasifikovane kao nezavisne promenljive.

To su dva osnovna tipa promenljivih. U psihologiji, međutim, struktura problema i hipoteza koje sugerišu njihovo rešenje je po pravilu veoma složena, te nije uvek moguće ni za potrebe jednog konkretnog istraživanja izvršiti oštru podelu promenljivih na zavisne i nezavisne.

Često se nekim od promenljivih daje status POSREDOJUĆIH PROMENLJIVIH ili intervenirajućih varijabli. To su promenljive koje su srodne nezavisnim, koje modifikuju njihov efekat.

Kada postoji više nezavisnih promenljivih, da bismo preciznije procenili ulogu svake od njih, neophodno je da se njihov uticaj analizira pod kontrolisanim uslovima. Takve uslove postizemo tako što neke varijable držimo konstantnim, ukidamo njihove varijacije. Te varijable nazivamo KONTROLNIM PROMENLJIVIM. Kontrolu nad promenljivim uspostavljamo uglavnom na dva načina. Prvo, između potencijalnih nezavisnih npr. samo jednoj ostavljamo mogućnost slobodnog ili planskog variranja a sve ostale držimo konstantnim. Takav postupak se primenjuje u eksperimentalnim istraživanjima, u kojim se formira više eksperimentalnih grupa. Drugo, u istraživanje uključimo onoliko nezavisnih varijabli koliko nam je potrebno, a zatim pri obradi podataka nezavisnim promenljivim dodeljujemo (po određenom planu) status kontrolne promenljive. Npr. pol ispitanika i tip naselja u kojem žive su tipične nezavisne promenljive u raznim socijalnopsihološkim analizama neeksperimentalnih podataka. Ako u analizi na nivou uzorka u celini utvrdimo da su obe promenljive značajno povezane sa određenim obrascima ponašanja, i želimo da utvrdimo koja ima značajniju ulogu, onda jednoj od njih menjamo status i dodeljujemo joj ulogu kontrolne promenljive. Ako smo odlučili da tip mesta boravka bude kontrolna promenljiva, onda uzorak delimo na poduzorke ispitanika npr. sa sela, iz malih gradova i velikih gradova, a zatim u svakom od tih poduzoraka iznova analiziramo povezanost pola i određenih obrazaca ponašanja. Ako je pol izvor varijacija u ponašanju, one će se u svakom od poduzoraka i dalje ispoljavati, ali ako su obe varijable zajedno odgovorne za varijacije, varijacije će se donekle smanjiti; ako su razlike bile pretežno uslovljene tipom mesta boravka, one će se, u ovako postavljenoj analizi, izgubiti ili pasti ispod nivoa značajnosti. Sličan postupak primenjujemo uvek ako želimo da "razdvojimo" efekte dveju varijabli bilo da pretpostavljamo da je njihov uticaj istog ili suprotnog smera.

Kada se identifikuju sve promenljive i svakoj od njih odredi uloga u istraživanju, došli smo do sažetog i preciznog prikaza strukture istraživanja koji se obično naziva model ili dizajn istraživanja. Drugim rečima, *dizajn istraživanja* sadrži popis svih uključenih promenljivih i specifikaciju karaktera njihovih međusobnih odnosa.

Treba istaći da je kod većine psiholoških varijabli podela na opisane kategorije uslovna. Npr. inteligencija je jedna od tipičnih nezavisnih ili kontrolnih varijabli kod proučavanja uspešnosti u učenju, ali može biti i zavisna varijabla kod proučavanja efekata raznih strategija učenja. Stavovi su jedna od najčešćih zavisnih varijabli u studijama socijalizacije, ali isto toliko često su nezavisna ili kontrolna varijabla u proučavanju činilaca aktuelnog društvenog ponašanja. U složenijim istraživanjima se dešava da neka varijabla u jednoj hipotezi ima ulogu nezavisne, u drugoj kontrolne a u trećoj zavisne varijable. Npr. možemo očekivati da broj članova

utiče na određeni aspekt efikasnosti grupe; zatim možemo grupe ujednačiti po veličini da bismo eliminisali uticaj broja članova; efikasnost grupe možemo shvatiti kao uzrok povećanja broja članova odnosno povećanja broja zainteresovanih da uđu u grupu.

Podela na nezavisne i zavisne varijable je najčešće uslovna zato što nije jasno koja varijabla utiče na koju, a postoje empirijski dokazi da su u korelaciji. Zato neki autori izbegavaju da govore i nezavisnim i zavisnim varijablama.

PREMA PRIRODI POJAVA NA KOJE SE ODNOSI, promenljive možemo podeliti u veliki broj homogenih grupa. Promenljive koje se javljaju u socijalnopsihološkim istraživanjima možemo razvrstati u tri osnovne grupe: *socio-demografske* (pol, starost, zanimanje itd.), *psihološke dispozicije* (npr. sposobnosti, znanja, potrebe, motivi, stavovi, vrednosti), *psihološke bihevioralne* (ispoljavanje određenog ponašanja, npr. traženja i/ili pružanja informacija, podrške, pomoći, u određenim situacijama, npr. u porodici, u grupi vršnjaka, u školi, na poslu itd.).

PREMA ATRIBUTIMA (SVOJSTVIMA) KOJI SU U OSNOVI NJIHOVIH OPERACIONALNIH DEFINICIJA, promenljive se dele na *kvalitativne* (definisane svojstvima kod kojih se odnosi među modalitetima ne mogu izraziti matematičkim operacijama) i na *kvantitativne* (odnosi između modaliteta se bar u nekoj meri mogu opisati matematičkim sredstvima).

PREMA ODNOSU MEĐU MODALITETIMA IZ KOJIH SE SASTOJE, promenljive mogu podeliti na *kontinuirane* (npr. visina, starost, inteligencija) i *diskontinuirane* (npr. pol, zanimanje, mesto boravka i sl.). Ova razlika je značajna sa stanovišta pravilnog izbora tehnika za registrovanje, merenje i kvantitativnu obradu podataka.

PREMA NAČINU POSMATRANJA I MERENJA varijable se mogu podeliti na *neposredno dostupne* (čije se manifestacije mogu zapaziti neposrednim posmatranjem) i na *posredno dostupne* (o čijem se postojanju zaključuje na vu soljašnjih pokazatelja). Većina najznačajnijih psihološki varijabli spada u ovu drugu grupu.

2. METODOLOŠKI DEO PROJEKTA

Posle formulacije i raščlanjavanja problema, odluke o ciljevima istraživanja, postavljanja hipoteza o mogućem rešenju problema i analize pojmova, na red je došlo odlučivanje o pitanjima koja se neposredno odnose na realizaciju istraživanja. Time je projektovanje ušlo fazu u donošenja odluka metodološkog karaktera.

2.1 IZBOR OPŠTE METODE ORGANIZOVANJA ISTRAŽIVANJA

Glavna metodološka odluka odnosi se na izbor opšte metode organizovanja istraživanja. Iako je sasvim ispravno reći da problem, ciljevi, hipoteze i priroda promenljivih uslovljavaju odluku o izboru opšte metode istraživanja, svest o najpodesnijem metodu istraživanja je prisutna već od početka razmišljanja o novom projektu. Ako se u socijalnoj psihologiji uopšte može povući oštra granica koja bi pravila jednoznačnu deobu u svim oblastima iz kojih se sastoji, to ne bi bio neki teorijski pristup ili neka praktična orijentacija nego bi to bila podela na eksperimentalna i neeksperimentalna istraživanja. Neki autori toj podeli pridaju i teorijsko-konceptualni značaj, te eksperimentalna istraživanja nazivaju psihološkom socijalnom psihologijom a neeksperimentalna istraživanja, čak kada se bave istim fenomenima, sociološkom socijalnom psihologijom.

2.2. OPERACIONALNE DEFINICIJE PROMENLJIVIH

Ako smo se opredelili za opšti metod organizovanja istraživanja, možemo pristupiti operacionalnom definisanju promenljivih. Time u stvari nastavljamo sa analizom pojmova.

FUNKCIJA OPERACIONALNE DEFINICIJE. Zadatak operacionalne definicije je da definiše promenljivu na način koji omogućuje izbor ili izradu adekvatne tehnike za njeno izazivanje, posmatranje i registrovanje.

STRUKTURA OPERACIONALNE DEFINICIJE. Poptuna operacionalna definicija sadrži opis triju vrsta operacija: operacija kojim se pojava može izazvati, operacija kojim se manifestacije izazvane

pojave mogu posmatrati i registrovati i operacija merenja bitnih svojstava (atributa) varijable.

Laboratorijski eksperimenti se u načelu oslanjaju na poptune operacionalne definicije osnovnih varijabli. U neeksperimentalnim istraživanjima neki od elemenata operacionalne definicije nedostaju, bilo zato što su nepotrebni ili što se ne bi mogli koristiti. Npr. socio-demografske i mnoge psihološke promenljive ne mogu biti predmet manipulacije. Umesto toga istraživač se oslanja na prirodne modalite takvih varijabli i kod uzorkovanja nastoji da oni budu na optimalan način zastupljeni. Ako su takva obeležja kao što je pol, starost, zanimanje, obrazovanje, inteligencija, političko opredeljenje, stil života i sl. značjana za proučavani problem, istraživač ne može da ih namerno izaziva u svrhu naučnog istraživanja. Ono što može, to je da u istraživanje uključi osobe kod kojih su ta svojstva izražena na način i u meri koja odgovara potrebama istraživanja.

Slični problemi se javljaju i sa druga dva elementa operacionalne definicije. Neke pojave se ne mogu neposredno posmatrati, bez obzira da li se posmatranje oslanja samo na prirodna čula ili na razne tehničke uređaje. U takvim slučajevima operacionalizovanje se vrši preko opazivih pokazatelja ili indikatora. Merenje je cilj svake egzaktne nauke, ali ono nije uvek moguće, a kada je moguće postoje velike razlike u vrsti merenja.

Problem korespondencije teorijske i operacionalne definicije istog pojma je vrlo krupno ne samo praktično nego i teorijsko pitanje. Teorijskim pojmovima se daju takva imena kao što su npr. konformizam, kohezivnost, identitet, autoritarnost, dogmatizam i sl. Zatim se teorijski pojmovi operacionalizuju i pretoče u istraživaške operacije ili tehnike. Da li su ti novi sadržaji korespondentni teorijskom značenju pojma i da li je opravdano na njih primeniti isti termin?

2.3. IZBOR TEHNIKA ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

Operacionalne definicije su osnova za odluku o konkretnim tehnikama za sprovođenje istraživanja. Odluka koju istraživač donese može biti (1) izbor između već postojećih instrumenata, (2) adaptacija nekog od postojećih instrumenata i (3) konstrukcija novog instrumenta.

IZBOR INSTRUMENTATA. Razvijeni su mnogi instrumenti za registrovanje i merenje pojedinih varijabli koje se često javljaju u psihološkim istraživanjima. Tako npr. postoje mnogi testovi za merenje intelektualnih i motornih sposobnosti, inventari za ispitivanje crta ličnosti, skale za ispitivanje stavova i vrednosti. Ako postoji više dobrih i višestruko proverenih instrumenata za ispitivanje iste varijable, istraživač je u prilici da izabere onaj koji najviše odgovara njegovim potrebama (teorijska osnova, nivo merenja, način primene i sl.). Bilo bi krajnje neracionalno da sam konstruše nove kada postoje gotovi instrumenti, osim ako mu je glavni zadatak da rešava probleme koji se javljaju u merenju određenih varijabli i u konstrukciji odgovarajućih instrumenata. Jedna od važnih prednosti instrumenata koji su ranije korišćeni u mnogim istraživanjima, je obilje podataka o njihovoj primenljivosti na raznim segmentima populacije i u različitim istraživačkim situacijama, a naročito mogućnost da istraživač svoje nalaze uporedi sa nalazima drugih istraživača.

ADAPTACIJA INSTRUMENTATA. Ukoliko je neki instrument konceptualno prihvatljiv ali se iz određenih razloga ne može upotrebiti u izvornom obliku, onda se pristupa adaptaciji takvog instrumenta. Razlozi za adaptaciju odnosno preradu instrumenta mogu biti različiti. U psihološkim istraživanjima često se koriste instrumenti koji su se pokazali efikasnim u *stranim istraživanjima*. Ukoliko istraživač oceni da instrument za koji je zainteresovan sadržinski nije podesan za naše ispitanike jer pretpostavlja neka iskustva koja oni nemaju, on vrši određene izmene u tom instrumentu. Instrument koji je korišćen na *starijim uzrastima* može se primeniti na ispitivanje mlađih uzrasta tek posle odgovarajuće adaptacije npr. njegovog sadržaja i obima iskustvu i sposobnostima mlađeg uzrasta. Bez obzira na poreklo, instrument koji iz bilo kojeg razloga nema zadovoljavajuće sve psihometrijske karakteristike, a istraživač ocenjuje da bi poboljšana verzija bila ono što mu je potrebno, on može adaptirati ili čak potpuno revidirati taj instrument za potrebe svojih istraživanja. Adaptacija ili revizija postojećeg instrumenta podrazumeva sve one operacije koje ulaze u psihometrijsku proceduru izrade instrumenta.

KONSTRUKCIJA INSTRUMENTATA. U socijalnopsihološkim istraživanjima skoro redovno se suočavamo sa potrebom da konstruišemo nove instrumente. Osnovni razlog tome je što su brojnost i raznovrsnost varijabli još uvek ispred broja istraživanja koja razvijaju odgovarajuće instrumente i što je veoma teško standardizovati pojedine instrumente za širu upotrebu. Socijalna psihologija se bavi veoma različitim segmentima opšte populacije te je često za iste pojave potrebno raspolagati različitim instrumentima koji su prilagođeni npr. uzrastu, obrazovanju, strukturi iskustva ispitanika, okolnostima ispitivanja i sl. To je jedan od razloga da je u ovom priručniku najviše pažnje posvećeno postupcima konstruisanja pojedinih vrsta instrumenta koji imaju široku primenu u socijalnopsihološkim istraživanjima.

PITANJA VALJANOSTI, POUZDANOSTI, OBJEKTIVNOSTI I DISKRIMINATIVNOSTI INSTRUMENTATA. To su opšta pitanja vezana za svako merenje, pa i ono koje se javlja u socijalnopsihološkim istraživanjima. U kontekstu izrade projekta ona se javljaju u tri osnovna vida.

Prvo, polazeći od svojih ciljeva i zadataka, istraživač postavlja nivo svojih psihometrijskih aspiracija. Ako se radi o eksplorativnom istraživanju, taj nivo može biti relativno nizak, ali kod ostalih vrsta istraživanja je znatno viši. Naročito su visoki zahtevi u odnosu na instrumente kod ekplikativnih i prediktivnih istraživanja. Usklađivanje metrijskih svojstva instrumenata sa zadacima projekta ogleda se u pravilnoj odluci o neophodnom *nivou merenja* (nominalni, ordinalni, intervalni i ratio).

Drugo, instrumenti istog nivoa merenja mogu se konstruisati na razne načine. Neki od tih načina daju instrumente sa boljim a neki sa slabijim metrijskim performansama. To istraživač treba da zna i da odluku o *postupku izrade ili konstrukcije* pojedinih instrumenata donese u skladu sa ciljevima istraživanja i uslovima pod kojim ga realizuje.

Treće, kada su prethodne odluke donesene, onda je potrebno da se *konstrukcioni postupak* provede što korektnije kako bi se obezbedile optimalne psihometrijske osobine instrumenata.

2.4. NACRT UZORKA

Problem, cilj, hipoteze i metod određuju vrstu i veličinu uzorka na kojem će se obaviti istraživanje. Uloga uzorka, izrada nacrtu uzorka i postupci uzorkovanja se veoma razlikuju u pojedinim vrstama istraživanja. U socijalnoj psihologiji ključna razlika u uzorcima je između eksperimentalnih istraživanja, naročito u laboratorijskim uslovima, i istraživanja koja imaju za cilj da proučavaju pojave u opštoj populaciji ili pojedinim njenim segmentima.

U eksperimentalnim istraživanjima se uglavnom koriste manje grupe ispitanika, homogene po svim osnovnim obeležjima, kao što su uzrast, stepen obrazovanja, socijalni položaj, a kada je potrebno lista svojstava za ujednačavanje se proširuje npr. i na takva svojstva kao što su pol, nivo inteligencije, i sl.

U neeksperimentalnim istraživanjima, prirodna raspodela svojstava osoba koje ulaze u uzorak je ključno pitanje. To je razlog da se o uzorku - o izradi njegovog nacrtu i tehnikama njegovog biranja govori kao o posebnoj i značajnoj vrsti istraživačkih zadataka.

2.5. PLAN OBRADE PODATAKA

Plan obrade podataka predstavlja precizan rezime svih odluka o predmetu istraživanja. Iz njega se definitivno vidi na koje elemente je rasčlanjen problem, koje hipoteze ili zadaci su postavljeni i kako će se odvijati analiza podataka, artikulacija nalaza i izvođenje zaključaka. Izrada plana obrade je glavna logička kontrola ravnoteže između teorijskih i metodoloških odluka donetih u prethodnim fazama projektovanja. Sve manjkavosti korespondencije problema i hipoteza, s jedne strane, i oprecaionalizovanja promenljivih i izbora instrumenata, s druge, postaju očigledne. Drugim rečima, jasnoća plana obrade podataka je direktna mera istraživačevog razumevanja pojava i odnosa među pojavama koje namerava da istražuje.

Da bi napravio adekvatan plan obrade, istraživač iznova, sa jednog posebnog aspekta, analizuje problem, hipoteze, opšte i posebne zadatke, operacionalne definicije, instrumente i svojstva uzorka. Od njega se očekuje da u terminima tehnika za obradu podataka izrazi logičku i

sadržinsku strukturu istraživanja u celini.

Oblikovanje plana obrade podataka u principu počinje sa postavljanjem opšteg cilja istraživanja. U eksplorativnim i deskriptivnim istraživanjima plan obrade prvenstveno obuhvata razne tehnike za sređivanje i klasifikaciju podataka o svakoj pojedinačnoj promenljivoj i grupama promenljivih. Opservacije o svakoj promenljivoj treba da se srede u nizove i da se utvrde svojstva njihove raspodele. Planiraju se komparacije između serija podataka o glavnim promenljivim koje su utvrđene u različitim situacijama, različitim segmentima uzorka i sl. Takođe se planira analiza stepena kovarijacije pojedinih parova ili grupa promenljivih da bi se došlo do uvida u parcijalne i globalne odnose među proučavanim pojavama. U eksplikativnim i prediktivnim istraživanjima se po pravilu planiraju sve navedene analize ali samo kao priprema za složenije oblike obrade koji omogućuju npr. izvođenje zaključaka funkcionalnog i kauzalnog tipa.

Dakle, postavljanjem opšteg cilja istraživanja određen je osnovni pristup obradi podataka i nivo zaključaka koji ona treba da omogući. Plan obrade to mora da konkretizuje.

Karakter pojava koje su neposredni predmet istraživanja takođe utiče na odluke o obradi podataka. Socijalnopsihološke pojave se međusobno razlikuju u pogledu načina javljanja, ispoljavanja, trajanja, stabilnosti i drugih svojstava. Zato se obrada uslovno deli na dva dela - na kvantitativnu analizu (primena statističkih tehnika) i kvalitativnu analizu (primena logičkih tehnika). Kod kvantitativne analize izbor tehnika zavisi od toga da li se radi o podacima dobijenim u diskontinuiranim ili kontinuiranim veličinama, koji nivo merenja je postignut i kakva su ostala metrijska svojstva korišćenih instrumenata i sl.

Koliko je postavljeni plan obrade smisao direktno zavisi i od reprezentativnosti i adekvatne veličine uzorka. Npr. planirana ukrštanja promenljivih dovode do segmentacije uzorka na veliki broj grupa. Da bi u svakoj grupi imali broj opservacija koji zahteva statistička procedura, potrebno je da uzorak bude i dovoljno velik i dovoljno reprezentativan.

Plan obrade će jednoga dana morati da se realizuje. Zato je razumno da ga istraživač uskladi sa tehničkim uslovima kojim raspolaže. Komputerska obrada danas se smatra elementarnim standardom, ali još uvek postoje znatne varijacije u pogledu programa kojim istraživač raspolaže i koje ume da koristi. Dobri programi i njihovo poznavanje omogućuju istraživaču da planira i realizuje obradu u više etapa - od deskriptivne koja omogućuje detaljan uvid u strukturu podataka i karakter osnovnih nalaza, do obrade koja omogućuje da se na te iste podatke primene razne vrste statističke analize, sinteze ili statističkog zaključivanja o izučavanim pojavama.

2.6. PLAN REALIZACIJE ISTRAŽIVANJA

Kada su izrađeni instrumenti i određen uzorak, istraživač sa svojim saradnicima pristupa organizovanju izvođenja istraživanja. Nekad se planiraju prvo probna istraživanja, kojim je cilj da provere valjanost odluka sadržanih u projektu. Prvo pitanje koje se postavlja je: kako obezbediti pristup ispitanicima.

Organizacija ispitivanja (posmatranja) na terenu zahteva veliku pažnju od strane istraživača. Neophodno je da blagovremeno obezbedi odobrenja od nadležnih u sredinama u kojim će se vršiti ispitivanje, da za ispitivanje obezbedi optimalne prostorne, vremenske i druge uslove. Od organizacije izvođenja istraživanja i pripremljenosti ispitivača direktno zavise potpunost i kvalitet podataka s kojim će raspolagati.

Priprema podataka za obradu i realizovanje planirane obrade su tehnički poslovi koji zahtevaju visok stepen stručnosti, uvežbanosti preciznosti od svih onih koji ih obavljaju. U projektu se utvrđuje ne samo kako će biti organizovano obavljanje tih poslova nego i kako će se sprovesti kontrola u cilju otklanjanja mogućih grešaka. Npr. greške u šifriranju i unošenju šifriranih podataka u tzv. datotetke mogu da umanje vrednost inače dobro pripremljenog istraživanja.

3. MATERIJALNI DEO PROJEKTA

Veoma važan aspekt pripreme za istraživanje je utvrđivanje finasijskih i materijalnih uslova za njegovu realizaciju.

Istraživač mora da utvrdi koji *SARADNICI* su mu potrebni za obavljanje pojedinih aktivnosti i koliko saradnika treba da ima na raspolaganju u pojedinim fazama realizacije istraživanja.

OPREMA, INSTRUMENTI I POTROŠNI MATERIJAL su sastavni deo uslova od kojih zavisi realizovanje istraživanja.

TERENSKI RAD je povezan sa izdacima za putovanja i smeštaj i angažovanjem saradnika iz sredine u kojoj se vrši ispitivanje.

NAČIN PREZENTACIJE REZULTATA ISTRAŽIVANJA takođe utiče na cenu istraživanja. Ako su namenjeni samo za naručioca ili manji broj potencijalnih korisnika rezultati istraživanja se obično iznose u formi iscrpno dokumentovanog elaborata ili u formi izveštaja koji se svodi na iznoše glavnih nalaza i zaključaka. Objavljivanje rezultata u vidu monografije ili serije članka i saopštenja čini ih dostupnim stručnoj i naučnoj javnosti. Način prezentacije rezultata se u pregovorima sa naručiocem često izostavlja, ali kasnije može doći do raznih nesporazuma.

Iz svega pomenutog proizilazi *FINANSIJSKI PREDRAČUN* troškova istraživanja.

4. IZRADA INSTRUMENATA

U projektima socijalnopsiholoških istraživanja se redovno predviđa izrada jednog ili više instrumenata, a često i kompletnog instrumentarijuma. To znači da će istraživač već u toku projektovanja ili neposredno po završenom projektovanju, pristupiti konstruisanju instrumenata koji su potrebni za prikupljanje podataka. Osnovu izrade instrumenata čini konceptualna analiza problema, naročito onaj njen deo koji se bavi operacionalnim definisanjem pojmova i utvrđivanjem indikatora pojava koje su tim definicijama obuhvaćene.

S obzirom da izrada instrumenta glavna tema većeg dela ovog priručnika, ovde se tim pitanjima nećemo više baviti. Postupno ćemo ih upoznavati kroz izlaganje o upitniku, skalama i analizi sadržaja.

4. IZVOĐENJE ISTRAŽIVANJA

Kod velikih projekata, naročito onih koji se baziraju na velikim uzorcima, po pravilu se pre glavnog istraživanja izvodi jedno ili više *preliminarnih* ili *probnih istraživanja*. Cilj tih istraživanja je verifikovati projekat, ili glavne odluke u okviru projekta. Glavna karakteristika preliminarnog istraživanja je što se njime obuhvata uzorak koji je 5 do 10% od veličine uzorka planiranog za završna istraživanja. Često se u uzorak preliminarnog istraživanja uzimaju samo ispitanici iz kritičnih segmenata budućeg uzorka ("ekstremne grupe", npr. njanje obrazovani i najviše obrazovani, najmlađi i najstariji). Kroz preliminarno istraživanje proveravaju se tehnike uzorkovanja, metode organizacije istraživanja, tehnike prikupljanja podataka, nacrt situacije ispitivanja, ponašanje ispitivača u situaciji ispitivanja, sistem za kodiranje podataka, plan obrade i sl. Ukratko: preliminarno istraživanje je kompletno istraživanje samo u znatno manjim razmerama od onih koje predviđa projekat za glavno ili završno istraživanje.

Realizacija *glavnog istraživanja* treba da sledi odluke koje su donesene u toku projektovanja i da uzme u obzir korekture koje su eventualno usledile posle probnog istraživanja. Veoma je važno da saradnici koji odlaze na teren ili koji izvode ogled u laboratoriji, poštuju uputstva koja su dobili od rukovodioca projekta, odnosno od istraživača. Posle svakog završenog ispitivanja, ispitivač pravi protokol o toku ispitivanja, beleži sve što su ispitanici eventualno pitali, kako su se ponašali, koliko je trajao rad i sl. Kod obuhvatnih terenskih istraživanja potrebno je obezbediti kontrolu rada ispitivača.

Loša izvedba istraživanja, koja se ogleda u slaboj organizaciji rada na terenu (nepouzdana i neprecizni dogovori o mestu, vremenu i trajanju ispitivanja, loše sročena uputstva i instrukcije,

nekorektan rad ispitivača, loš kontakt sa ispitanicima, ne obeležavanje potrebnih podataka na upitnicima ili protokolima, mešanje materijala koji dolaze od različitih grupa ispitanika, od različitih ispitivača, iz različitih mesta i sl.), može devalvirati celo istraživanje, bez obzira kakvog su kvaliteta projekat, instrimenti i kasnija obrada.

5. OBRADA I ANALIZA PODATAKA

Kada je istraživanje realizovano, istraživač raspolaže sa empirijskim materijalom koji je planirao da prikupi. Taj empirijski materijal može biti u formi protokola - zapisnika posmatranja ili zapisnika intervjua, a najčešće je u formi popunjenih upitnika i/ili drugih tehnika tipa papir-olovka. Prvi zadatak istraživača je da pregleda sav empirijski materijal kako bi utvrdio da li je potpun, da ga sredi po redosledu pristizanja, po saradnicima koji su ga prikupili, po teritorijalnim jedinicima ili prirodnim grupama u kojim je materijal dobijen. Tako sređen materijal se numeriše, kako bi svaka jedinica ispitivanja odnosno svaki ispitanik imao svoj identifikacioni broj i trajno mesto u bazi podataka. Drugi korak je artikulisanje podataka, njihovo kodiranje i unošenje u bazu primarnih podataka. U upitnicima i protokolima se delom nalazi sasvim "sirov" materijal, kao što su npr. slobodni odgovori ispitanika na "otvorena" pitanja, deskriptivni zapisi ispitivača, zapisi o zapažanjima i sl. Iz tog materijala analizom sadržaja najpre valja definisati varijable na koje se odnosi, zatim modalitete na svakoj od tih varijabli i izvršiti kodiranje svake varijable za svakog ispitanika. To je važan proces, jer se njime artikulišu primarni podaci koji zajedno sa drugim primarnim podacima ulaze u dalju obradu. Zavisno od definicije pojedinih varijabli, vrste korišćenih instrumenata i plana obrade, iz primarnih podataka se mogu izvoditi podaci o složenim varijablama, kao što su npr. skorovi na skalama i testovima. Treći korak je realizacija plana obrade.

Zavisno od zadataka i strukture predmeta istraživanja obrada podataka se može odvijati u više faza. Ako je reč o kvantitativnoj obradi, *prva faza* uključuje deskriptivni prikaz dobijenih podataka i osnovnih nalaza: distribucije, mere centralne tendencije, korelacije. *Druga faza* uključuje tehnike statističkog zaključivanja, kao što su razne vrste npr. testova značajnosti razlika i/ili povezanosti među proučavanim varijablama ili različiti tipovi analize varijanse, faktorske analize i sl. Kada u istraživanju imamo veliki broj varijabli i više primenjenih statističkih tehnika, dobijamo veliku količinu statističkih ispisa ("listinga"), koje treba pažljivo analizirati, izdvojiti iz njih one podatke i one nalaze na koje nas korišćena statistička procedura obavezuje da ih saopštimo, kao i one za koje smatramo da je neophodno da ih prikazemo u izveštaju o istraživanju. Tu se otvara problem iznalaženja optimalno sadržajnog, preglednog i ekonomičnog tabelarnog prikazivanja podataka i nalaza. Taj problem se javlja u svakom empirijskom istraživanju, a naročito je izražen kod deskriptivnih istraživanja, jer deskriptivne obrade ne dovode do radikalne redukcije podataka i nalaza.

U pisanju izveštaja o istraživanju uvek treba da pravimo razliku između *radnih tabela* - tabela koje sadrže podatke i rezultate obrade tih podataka, kakve uglavnom dobijamo u kompjuterskim ispisima, od *završnih tabela* - tabela koje izražavaju strukturu problema kojim se bavimo i koje će se pojaviti u izveštaju o istraživanju. Završne tabele, kao sinteza empirijskih podataka i nalaza, treba da budu osnova za razmatranja problema, odgovora na postavljena pitanja, ocena o valjanosti pojedinih hipoteza, kao i za interpretaciju svih tih dobijenih nalaza i izvođenje zaključaka. Što se tiče radnih tabela, možemo reći kako treba da izgledaju tabele iz kojih se računaju relativne učestlosti, hi-kvadrati, srednje vrednosti, linearane i druge korelacije, na kojim se radi analiza varijanse, multivarijatna analiza i sl. S obzirom da odabrane tehnike obrade podataka realizujemo kroz statistički program za koji smo se opredelili, radne tabele treba poznavati u meri koja nam omogućuje da iz njih pravilno pročitamo sve ono što one imaju da nam saopšte i da, kada vidimo npr. kako se podaci distribuiraju i kakve nalaze dobijamo, donesemo odluke o neophodnim ili opravdanim transformacijama podataka kako bi u ponovljenoj analizi dobili korektnije nalaze. Međutim, završne tabele moramo sami da kreiramo. To je posao koji traži i iskustvo i kreativnost. Iskustvo nas usmerava na izbor najuspešnijih modela za konstruisanje tabela u kojim ćemo dati pregled statističkih nalaza, a kreativnot na iznalaženje rešenja koja će u okviru konkretnog istraživanja biti najbolja i najefektnija.

Osim tabela, za prikazivanje rezultata istraživanja koriste se i razne vrste grafičkih tehnika. Ma koliko bili potrebni za prezentaciju nalaza, svi grafikoni počivaju na određenim numeričkim vrednostima, a tabele su medij u kojem se ti podaci mogu najpreciznije i najpoptunije saopštiti. Ako smo se se opredelili za grafikon, nije potrebno da se iznosi tabela koja sadrži podatke iz kojih je grafikon nastao, ali takva tabela bi se morala naći u prilogu izveštaja o istraživanju.

6. PISANJE IZVEŠTAJA O ISTRAŽIVANJU

Može se govoriti o različitim vrstama izveštaja o istraživanju. Izveštaji se razlikuju po svojim namenama, strukturi, obimu i formi. Tipične vrste izveštaja o završenom istraživanju su: elaborat, monografija, članak i saopštenje. Po pravilu, sve one imaju istu osnovnu sadržinsko-logičku strukturu, ali sve veoma razlikuju u obimu i načinu izlaganja. Uglavnom sve vrste izveštaja o istraživanju, da bi bile potpune, imaju sledeće delove:

- *Identifikacija izveštaja* - naslov izveštaja u nekoliko reči saopštava osnovnu ideju ili ukazuje na glavni predmet istraživanja; ime istraživača ili imena saradnika ukoliko je više istraživača učestvovalo u istraživanju; potpun naziv institucije u kojoj je istraživanje rađeno; rezime od 150 do 300 reči, popis ključnih reči
- *Uvodni deo* - osvrt na neposredni podovod ili okolnosti u kojim je nastalo istraživanje, okvirno određenje problema i razmatranje relevantne literature, isticanje opšteg cilja ili početnih očekivanja od istraživanja
- *Predmet istraživanja* - precizno određenje sadržaja istraživanja, definisnje pojmova koji se odnose na pojave koje su predmet istraživanja, postavljanje zadataka i/ili hipoteza
- *Istraživački postupak* - obrazloženje izbora metoda istraživanja, specifikacija korišćenih tehnika i osnovni psihometrijski podaci o njima, obrazloženje glavnih odluka o načinu obrade podataka
- *Rezultati istraživanja* - po pravilu najobimniji deo izveštaja, počinje sa sažetim prikazom plana izlaganja rezultata, zatim se sistematizovano prikazuju rezultati analize podataka, diskutuju i interperetiraju nalazi dobijeni u tim analizama
- *Zaključci istraživanja* - deo u kojem se izlažu i razmatraju opšti specifični zaključci o predmetu istraživanja, afirmativno i kritički procenjuje istraživanje u celini ili neki od kritičnih aspekata istraživanja
- *Literatura* - redovno sastavni deo izveštaja je potpuna lista referenci koje su izričito pominjane u bilo kojem delu izveštaja
- *Prilozi* - pojedini tipovi izveštaja imaju priloge među kojim se nalaze instrumenti, širi tabelarni prikazi podataka, obrade, utvrđenih nalaza i sl.

U konkretnim izveštajima struktura izlaganja može biti uprošćenija nego što je u gornjem opisu, ali češće je još razudjenija i detaljnija. To svakako zavisi od vrste izveštaja, ali od specifičnih ambicija koje autor vezuje za svoj izveštaj.

Elaborat je iscrpan izveštaj o jednom istraživanju. U elaboratu po pravilu ne postoje ograničenja prostora, te se o svakom pitanju može reći sve što je relevantno. Dve su specifičnosti elaborata: on se direktno obraća naručiocu i sadrži kompletnu dokumentaciju istraživanja. Elaborat se radi za naručioca, te pored uobičajenih delova koje sadrži svaki izveštaj o naučnom istraživanju, u njemu se detaljno obrađuju ona pitanja koja su relevantna sa stanovišta prakse kojom se bavi ili za koju je zainteresovan naručilac. Elaborat treba da pruži naručiocu osnovu za donošenje odluka, ili da mu omogući da se opredeli između alternativnih predloga koje mu iznosi istraživač odnosno istraživački tim. Druga specifičnost elaborata, koja znatno doprinosi njegovoj obimnosti, jeste dokumentacija. U samom izveštaju, a posebno u prilogima, potrebno je da se navede sve što je bilo presudno za donošenje odluke o istraživanju i za realizaciju istraživanja. Uz važnije elaborate se popravilu priprema poseban prilog u kojem se nalazi *arhiva*

istraživanja - idejna skica, projekat, verzije instrumenta, analiza preliminarnost istraživanja, program treninga istraživača, uputstva, instrumenti, baza podataka, korespondencija.

Monografija je obuhvatan izveštaj o istraživanju namenjen naučnoj javnosti. Tipična monografija je knjiga koja je u prvenstveno posvećena izlaganju nalaza istraživanja u svetlosti polaznih teorijskih i metodoloških rešenja i implikacija koje ti nalazi imaju na teorijskom i metodološkom planu. Kada se radi o timskim istraživanjima, može se pojaviti više varijanti u načinu pisanja monografije. Jedna varijanta je tekst koji ravnopravno potpisuje grupa autora, pri čemu se ne označava ko je pisao koje delove. Ako je monografija obimna i na njoj radi više autora, obično rukovodilac projekta pored uloge jednog od autora ima i ulogu redaktora celog teksta monografije. Druga varijanta je kada grupa autora piše jedinstvenu monografiju, ali posao je podeljen tako da pojedini saradnici ili manje grupe saradnika pišu određene delove - poglavlja koja se zatim povezuju u jedinstven tekst. U takvoj situaciji autori zajednički razmatraju i eventualno koriguju svako poglavlje pre nego što se ono smatra završenim. Treća varijanta prilično menja značenje termina monografija, jer se pojavljuje vidu *zbornika radova* koji su nastali u okviru zajedničkog projekta. Svaki istraživač ili manja grupa istraživača piše colvito saopštenje o jednom segmentu istraživanja. Tako nastala saopštenja su tematski i metodološki povezana, ali svako je celina za sebe. U zborniku mogu postojati opšti uvod i opšti zaključci, koje najčešće piše rukovodilac istraživanja, ali to ne menja stepen samostalnosti pojedinih priloga. Kada se radi o individualnim istraživanjima, a prva od takvih istraživanja u karijeri svakog istraživača su ona koja obavi za potrebe dobijanja naučnog zvanja magistra i/ili doktora, iz njih najčešće rezultira monografija koja ima jedinstvenu strukturu - seriju poglavlja u kojim se sistematizovano izlažu teorijski, metodološki i empirijski aspekti proučavane pojave.

Članak je najčešći oblik naučnog izveštaja o obavljenom istraživanju. Još u toku rada na projektu, a pogotovo posle završenog istraživanja, može nastati više članaka različitog karaktera. Prvo, to su članci preglednog tipa koji su rezultat temeljne analize određene literature. Zatim, to su članci koji ulaze u psihometrijsku problematiku kojom se autor bavi u toku izrade i adaptacije pojedinih instrumenata koji su mu potrebni za prikupljanje podataka. Preliminarno istraživanje takođe može biti osnov za pisanje članka. Naravno, glavni radovi nastaju posle završenog istraživanja. Cilj istraživanja je do dođe do novih saznanja teorijske i/ili praktične prirode. Završeno istraživanje dobija svoj puni smisao tek onda kada njegovi nalazi budu saopšteni naučnoj i stručnoj javnosti. Ljudi koji se bave naukom kao i visokokvalifikovani stručnjaci u praksi prate naučne i stručne časopise. Zato se od istraživača očekuje, da objavljuju radove u časopisima.

Saopštenje je tipičan oblik komunikacije na naučnim skupovima. U toku rada na projektu često nastaju saopštenje o pojedinim aspektima istraživanja koja autori izlažu na različitim naučnim i stručnim skupovima. To je prilika da dobiju izvesne povratne informacije pre završetaka istraživanja. Naučno saopštenje je po pravilu veoma koncizno. Ono se svodi na izlaganje osnovnih ideja, glavnih pitanja i najvažnijih nalaza. Važnu ulogu pri izlaganju saopštenja imaju vizuelna sredstva - slajdovi, folije, kompjuterska grafika i sl. Organizatori naučnih skupova po pravilu uz program skupa objavljuju i rezimee svih saopštenja. Tekst rezimea je obavezno sadrži tri elementa: šta je predmet istraživanja, koje metode i tehnike su korišćene u istraživanju, i šta je glavni nalaz istraživanja. Uz ime autora, koje se obično nalazi ispod naslova rezimea, navodi se autorova "afilijacija" - puni naziv institucije u kojoj autor radi, odnosno u kojoj je istraživanje obavljeno.